

Dante Alighieri

Η ΕΠΙΣΤΟΛΗ ΣΤΟΝ CANGRANDE

Πρόλογος, Μετάφραση και Σημειώσεις
Δημήτρης Ἀρμάος

Ἐπίμετρο

ΤΟ ΠΡΩΤΟ ΑΣΜΑ ΤΟΥ *ΠΑΡΑΔΕΙΣΟΥ*

Μετάφραση
Γιώργος Κοροπούλης

ΙΝΔΙΚΤΟΣ

Ἔδικτα τῆς Ἰνδίκτου

Εὐθύνη Σειράς: Δημήτρης Ἀρμάος

Ἡ σειρά ἀκολουθεῖ ἴδιο ἑνιαῖο ὀρθογραφικὸ σύστημα

ISBN: 960-518-176-2

Copyright © γιὰ τὴν ἑλληνικὴ γλῶσσα, 2004, «Ἰνδικτος» Α.Ε.

«ΙΝΔΙΚΤΟΣ» ΑΝΩΝΥΜΟΣ ΕΚΔΟΤΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ

Καλλιδρομίου 64, 114 73 Ἀθήνα· τηλ. 210.88.38.007· e-mail: indiktos@indiktos.gr

¹ **M**AGNIFICO atque victorioso domino domini Cani Grandi de la Scala, sacratissimi Cesarei Principatus in urbe Verona et civitate Vincentie Vicario generali, devotissimus suus Dantes Alagherii, florentinus natione non moribus, vitam orat per tempora diuturna felicem, et gloriosi nominis perpetuum incrementum.

[1] ² Inclita vestre Magnificentie laus, quam fama vigil volitando disseminat, sic distrahit in diversa diversos, ut hos in spem sue prosperitatis attollat, hos exterminii deiciat in terrorem. Huius quidem preconium, facta modernorum exsuperans, tanquam veri existentia latius, arbitrabar aliquando superfluum. ³ Verum, ne diuturna me nimis incertitudo suspenderet, velut Austri regina Ierusalem petiit, velut Pallas petiit Elicona, Veronam petii fidis

¹ Ο Cangrande κατέλαβε τὴ Βιτσέντσα στὰ 1311· στὶς ἀρχὲς κιόλας τοῦ 1312 ὀνομάζεται ἀπὸ τὸν Ἑρρίκο Ζ' τὸν Λουξεμβουργικό (Heinrich/Arrigo VII, 1275-1313, βασιλιά τῆς Γερμανίας 1308 κ.έξ., ἐπικεφαλῆς τῆς Ἀγίας Ρωμαϊκῆς Αὐτοκρατορίας τοῦ Γερμανικοῦ Ἔθνους 1312 κ.έξ.) αὐτοκρατορικός τοποτηρητὴς Βερόνας καὶ Βιτσέντσας. Ὁ Δάντης φαίνεται νὰ ὑπογραμμίζει τὸν συνδυασμὸ κληρονομικῆς καὶ (πρόσφατης) κατακτητικῆς κυριαρχίας.

² Ἡ διάκριση, ποὺ θὰ ἐπανέλθει στὴ συνέχεια (§10), ἐπιμαρτυρεῖ τὴ γνωστὴ δυσἀρέσκεια τοῦ ποιητῆ ἀπὸ τὴ γενετείρὰ του, στὰ χέρια τῶν «μαύρων» γουέλφων ἀπὸ τὰ 1302.

³ Παραπομπὴ στὸν «Ξεναγὸ» Βιργίλιο (Publius Vergilius/Virgilius Maro, 70-19 π.Χ.), *Αἰνιάδα* (*Aeneis*, σύνθ. 29-20 π.Χ.) IV, σττ. 173 κ.έξ. — ποὺ ἀπαντᾷ καὶ στὸ δαντικὸ *Συμπόσιο* (*Convivio*, σύνθ. 1304 — στὸ ἐξῆς ἀπλῶς *Συμπ.*) I iii 10.

⁴ *Βασιλειῶν Γ' Γ* 1-2: «Καὶ βασίλισσα Σαβᾶ ἤκουσεν τὸ ὄνομα Σαλω-

ΠΡΟΣ τὸν μεγαλόπρεπο καὶ νικηφόρο ἀφθέντη κύρ Κάν-Γκράντε τῆς Σκάλας, τῆς Ἀγιότατης Καισαρικῆς Ἐξουσίας στὴν πόλη τῆς Βερόνας καὶ στὴν πολιτεία τῆς Βικεντίας γενικὸν τοποτηρητῆ,¹ ὁ πλήρως ἀφοσιωμένος του Δάντης Ἀλιγιέρι, Φλωρεντινὸς ἐκ γεννήσεως καὶ ὄχι τὰ ἦθη,² εὐχεται μακροήμερευση εὐτυχὴ καὶ τοῦ ἔνδοξου ὀνοματός του διηνεκὴ μεγάλυνση.

[1] Τὸ εὐκλεές ἐγκώμιο τῆς ὑμετέρας Μεγαλοπρέπειας, ποὺ ὀλοῦθε τὸ διαχέει ἢ φήμη ἀκοίμητη πετώντας,³ τόσο ἀλιώτικα καθένανε κινεῖ, ὥστε ἄλλοι ν' ἀνερίζουν τὴν ἐλπίδα τῆς εὐημερίας τους καὶ ἄλλοι νὰ καταπτοοῦνται ἀπὸ τὸν τρόπο τῆς ἐξόντωσης. Τὸ θρύλο τῶν κατορθωμάτων σας, ὑπέρτερων κάθε ἄλλου τῶν συγκαρινῶν μας — σὰν κάπως ἐξω ἀπὸ τὴν ἀπτή πραγματικότητα —, ἦταν καιρὸς ἄλλοτε ποὺ, ἀλήθεια, τὸν λογάριαζα κομμάτι ὑπερβολικόν. Κι ὄντως, γιὰ νὰ μὴ μνέσκω ἀπορώντας σὲ ἄκρα ἀβεβαιότητα, ὡς ἡ βασίλισσα τῆς Μεσημβρίας πῆγε στὰ Ἱεροσόλυμα,⁴ ἢ ὡς ἡ Παλλάδα κατέβηκε στὸν Ἑλικώνα,⁵ ἦρθα στὴ Βερόνα γιὰ νὰ ἐλέγξω μὲ τὰ μπιστεμένα μάτια μου τὰ

μὲν καὶ τὸ ὄνομα κυρίου καὶ ἦλθεν πειράσαι αὐτὸν ἐν αἰνίγμασιν καὶ ἦλθεν εἰς Ἱερουσαλήμ ἐν δυνάμει βαρεῖα σφόδρα...»

⁵ Γιὰ νὰ δεῖ μὲ τὰ μάτια τῆς τὴν πηγὴ ποὺ ἀνοιξε μ' ἓνα χτύπημα τῆς ὀπλῆς του ὁ Πήγασος — πβ. Ὀβίδιος (Publius Ovidius Naso, 43 π.Χ.-18 μ.Χ.), *Μεταμορφώσεις* (*Metamorphoses*, σύνθ. ὡς τὸ 2 μ.Χ.) V, σττ. 250-59. Ἔτσι καὶ στὸν *Παρ.* XVII 85-88, καθὼς ὁ Δάντης ἀρέσκειται στὴ συμπαράθεση βιβλικῶν καὶ κλασικῶν πηγῶν.

oculis discussurus audita, ibique magnalia vestra vidi, vidi beneficia simul et tetigi; et quemadmodum prius dictorum ex parte suspicabar excessum, sic posterius ipsa facta excessiva cognovi. Quo factum est ut ex auditu solo cum quadam animi subiectione benivolus prius exstiterim, sed ex visu postmodum devotissimus et amicus.

[2] ⁴Nec reor amici nomen assumens, ut nonnulli forsitan obiectarent, reatum presumptionis incurrere, cum non minus dispares connectantur quam pares amicitiae sacramento. Nam si delectabiles et utiles amicitias inspicere libeat, illis per se ipsius inspicenti patebit, preheminentes inferioribus coniugari personas. ⁵Et si ad veram ac per se amicitiam torqueatur intuitus, nonne illustrium summorumque principum plerumque viros fortuna obscuros, honestate preclaros, amicos fuisse constabit? Quidni, cum etiam Dei et hominis amicitia nequaquam impediatur excessu? ⁶Quod si cuiquam, quod asseritur, nunc videretur indignum, Spiritum Sanctum audiat, amicitiae suae participes quosdam homines profitentem; nam in *Sapientia* de sapientia legitur: «quoniam infinitus thesaurus est hominibus, quo qui usi sunt, participes facti sunt amicitiae Dei». ⁷Sed habet imperitia vulgi sine discretione iudicium; et quemadmodum solem pedalis magnitudinis arbitratur, sic et circa mores vana credulitate decipitur. Nos autem, quibus optimum quod est in nobis noscere datum est, gregum vestigia sectari non decet, quin ymo suis erroribus obviare tenemur. Nam intellectu atque ratione degentes, divina quadam

⁶ Έπισημαίνονται μνείες από τὰ *Ἠθικά Νικομάχεια* τοῦ Ἀριστοτέλη (384-322 π.Χ.), Η, πού παραπέμπονται καί στοῦ *Συμπ.* III ii 8.

⁷ Ἡ ἀριστοτελική ἀποψη ὅπως στοῦ *Συμπ.* III i 5-8.

⁸ Ἀριστοτελική ἐπίσης διάκριση — πβ. *Συμπ.* III ii 9.

⁹ Πβ. ἐπίσης *Συμπ.* III iii 11.

ὅσα εἶχα ἀκουστά. Κι ἐκεῖ εἶδα τὰ μεγάλα σας ἔργα· εἶδα καί, συνάμα, γεύτηκα τὰ εὐεργετήματα τῆς γενναιοδωρίας σας· κι ὅπως πρωτύτερα μέρος τῶν ὄσων λέγονταν ὑποπτευόμενον ὡς ὑπερβολικό, ἔτσι κατόπιν τὰ ἴδια τὰ ἔργα ὡς ὑπερβάλλοντα ἀναγνώρισα. Αὐτὸς ἦταν ὁ λόγος ποῦ ἀπὸ μόνος ἤμουν ἐξ ἀκοῆς, μὲ κάποιους δισταγμοὺς στοῦ βάθος, εὐνοϊκὰ διατεθειμένος ἀπὸ πρῖν, ἅπασ ὅμως καὶ σᾶς ἀντίκρισα κατόπιν, κατέληξα ὀλόψυχα ἀφοσιωμένος καὶ φίλος.⁶

[2] Καὶ μήτε θεωρῶ πῶς, υἱοθετώντας τὸν χαρακτηρισμὸ τοῦ «φίλου», ὑποπίπτω, καταπῶς ἴσως ὀρισμένοι θὰ μποροῦσαν νὰ μοῦ προσάψουν, στοῦ παράπτωμα τῆς ἀλαζονείας, καθότι διόλου λιγότερο οἱ ὑποδεέστεροι ἀπ' ὅ,τι οἱ κοινωνικὰ ἰσότημοι δύνανται νὰ δεθοῦν μὲ τὰ ἱερὰ δεσμὰ τῆς φιλίας.⁷ Πράγματι, ἂν εὐχάριστες κι ὠφέλιμες φιλίες⁸ βαλθεῖ κανεὶς προσεχτικὰ νὰ μελετήσῃ, θὰ διαπιστώσῃ καθαρὰ καὶ ξάστερα ὅτι πρόσωπα κοινωνικῶς ἐξέχοντα συχνότατα φιλιῶνουν μὲ κατώτερα τους. Κι ἂν στὴν ἀληθινή καὶ πέραν πάσης σκοπιμότητος φιλία⁹ στρέψουμε τὸ βλέμμα, δὲ θὰ ἐξακριβώσουμε ἄραγε ὅτι εὐγενῶν καὶ ἐκλαμπρότατων πριγκίπων ἄνδρες κατὰ τὸ πλεῖστον ταπεινῆς καταγωγῆς, ἀλλὰ γιὰ τὴν ἀξιοπρέπειά τους διαπρεπεῖς, ὑπῆρξαν φίλοι; Καὶ πῶς ἀλλιῶς; ἀφοῦ μέχρι καὶ ἡ φιλία μεταξὺ Θεοῦ καὶ ἀνθρώπου οὐδόλως ἀπὸ τῆ χαώδη ἀπόστασή τους ἐμποδίζεται! Κι ἂν σὲ ὅποιονδήποτε τὰ ὅσα ὑποστηρίζονται ἐδῶ φαντάζουν ἄπρεπα, ἄς στήσῃ ἀφτὶ στοῦ Ἁγίου Πνεῦμα, ποῦ ὀρίζει ὅτι μετέχουν τῆς φιλίας Του ἔνιοι τῶν ἀνθρώπων· καὶ τῶν ὄντι στὴ *Σοφία Σολομώντος* σχετικὰ μὲ τὴ σοφία διαβάζουμε ὅτι «ἀνεκλιπῆς γὰρ θησαυρός ἐστὶν ἀνθρώποις, ὃν οἱ κτησάμενοι πρὸς θεὸν ἐστείλαν-

libertate dotati, nullis consuetudinibus astringuntur; nec mirum, cum non ipsi legibus, sed ipsis leges potius dirigantur. ⁸ Liqueat igitur quod superius dixi, me scilicet esse devotissimum et amicum, nullatenus esse presumptum.

[3] ⁹ Preferens ergo amicitiam vestram quasi thesaurum carissimum, providentia diligenti et accurata sollicitudine illam servare desidero. ¹⁰ Itaque, cum in dogmatibus moralis negotii amicitiam aequari et salvari analogo doceatur, ad retribuendum pro collatis beneficiis plus quam semel analogiam sequi mihi votivum est; et propter hoc munuscula mea sepe multum conspexi et ab invicem segregavi nec non segregata percensui, dignius gratiusque vobis inquires. ¹¹ Neque ipsi preheminentie vestre congruum comperi magis quam *Comedie* sublimem canticam,

¹⁰ Σοφία Σολομώντος Ζ' 14 — μνημ. καὶ στὸ Συμπ. III xv 5.

¹¹ Πβ. σχετικά με τὴν ἀφροσύνη τοῦ πλήθους στὸ Συμπ. I ii 8 τὴν παραπομπή στὸν Βοήθιο (Anicius Manlius Torquatus Severinus Boethius, 480-524 μ.Χ.). ¹² Ἔτσι καὶ στὸ Συμπ. IV viii 7.

¹³ Πβ. κυρίως Βοήθιο, *Παραμυθία τῆς Φιλοσοφίας* (*De Consolatione Philosophiæ*, 523/524) II 2.

¹⁴ Ἀριστοτελική ἀπήχηση κατὰ τὸν B. Nardi, *Il Punto...*, ὅ.π., σ. 18 σημ.

¹⁵ Ὁ ὄρος «τὰ τῆς ἠθικῆς» (*morale negotium*) ἐντοπίζεται ἀπὸ τὸν B. Nardi, *αὐτ.*, στὸν «στέρεα καταρτισμένο δάσκαλο» (Doctor Fundatissimus) τῆς θεολογίας Αἰγίδιο τὸν Ρωμαῖο (Ægidius Romanus, ±1243-1316), ποὺ τὶς ἀπόψεις του ὑποστηρίζει ὅτι ἀκολουθεῖ ἐδῶ ὁ συντάκτης τῆς ἐπιστολῆς.

¹⁶ Τὸ ἀνάλογον: ἔχει ἀπὸ νωρὶς ἐπισημανθεῖ ἐπ' αὐτοῦ ἡ γνώση τῆς λατινικῆς μτφρ. τοῦ Ἀριστοτέλη, *Ἠθικά Νικομάχεια* Η' 8 καὶ Θ' 1, ὅπου παραπέμπουν καὶ ὁ *Θωμικός Σχολιασμός* — δηλ. τὰ σχόλια τοῦ ἀγίου Θωμᾶ Ἀκ[υ]ρινάτη (Thomas Aquinas ἢ d'Aquino, 1224/25-1274) πάνω στὸν Ἀριστοτέλη, μεταφρασμένα ἐνμέρει καὶ στὰ ἑλληνικά (1454...) ἀπὸ τὸν Γεώργιο (Γεννάδιο Β') Σχολάριο (1400-1472)—, ἀλλὰ καὶ ὁ Δάντης, *Συμπ.* III 1 καὶ 7-8.

το *φιλίαν*». ¹⁰ Ἡ ἄγνοια ἐντούτοις ὠθεῖ τὸ πλήθος σὲ ἄφρονες κρίσεις: ¹¹ κι ὅπως ἀκριβῶς θαρροῦν αὐθαίρετα ὅτι ὁ ἥλιος ἔχει ἓνα πόδι διάμετρο, ¹² κατὰ τὸν ἴδιο τρόπο κι ὡς πρὸς τὰ ἠθικῆς τάξεως ζητήματα πλανῶνται ἀπὸ κούφη μωροπιστία. Σ' ἐμᾶς, ποὺ μᾶς δόθηκε νὰ γνωρίζουμε τί τὸ ἄριστο ἐντὸς μας, δὲν πάει ν' ἀκολουθοῦμε τὰ χινάρια τῆς μάζας, τῆς ὁποίας ὀφείλουμε ἀπεναντίας νὰ διορθώνουμε τὰ λάθη. Γιατί ὅσοι ἀλήθεια ζοῦν με νοῦ καὶ λογική, ¹³ με μιὰ σάμπως θεοτικὴ ἐλευθερία προικισμένοι, δὲν ἔχουν περιορισμὸ ἀπὸ καμιὰ συνθήκη. Καὶ δὲν εἶναι πρὸς ἐκπληξη ποῦ, ὄχι αὐτοὶ ἀπὸ τοὺς νόμους, ἀλλὰ οἱ νόμοι ἀπὸ δαύτους κανονίζονται. ¹⁴ Εὐκόλως ἐννοεῖται λοιπὸν ὅτι αὐτὸ ποῦ προανέφερα, πῶς εἶμαι δηλαδὴ ὀλόμυχα ἀφοσιωμένος καὶ φίλος, καθόλου δὲν ἀποτελεῖ ὑπεροψία.

[3] Θεωρώντας, ὡς ἐκτούτου, τὴ φιλία σας θησαυρὸ πολυτίμητο, με προνοητικὴ ἔγνοια καὶ ἀκοίμητη μέριμνα ἐπιθυμῶ νὰ τὴ διατηρήσω. Γι' αὐτό, καθὼς οἱ ἠθικὲς ἐπιταγές ¹⁵ διδάσκουν πῶς ἡ φιλία ἀνταποδίδεται καὶ διατηρεῖται με τὴν ἀμοιβαιότητα, ¹⁶ τὰ εὐεργετήματα ποὺ πλείονες τῆς μίας φορές μοῦ ἐπιδαφιλεύτηκαν διακαή μου ἐπιθυμία ἀποτελεῖ ν' ἀνταποδώσω ἀμοιβαῖα καὶ τὰ μικροπράγματά μου ἐντεῦθεν πολλακίς βαθέως ἐξερεύνησα καὶ ξεχώρισα τὰ μὲν ἀπὸ τὰ δέ, κι ἔτσι διακεκριμένα τὰ ἀξιολόγησα, τὸ πλεόν ἀντάξιο κι ἀπὸ μέρους σας εὐπρόσδεκτο ἀναζητώντας. Καὶ τίποτε γιὰ τὴν ἐξοχότητά σας καταλληλότερο δὲ μπόρεσα νὰ βρῶ ἀπὸ τὴν ὑψηλόφρονα ¹⁷ ἐκείνη ἐνότητα ἀσμάτων τῆς *Κωμωδίας* ποὺ κοσμεῖται με τὸν τίτλο τοῦ *Παρα-*

¹⁷ Ὁ ὄρος συζητήθηκε πολὺ, παρότι ὁ Δάντης ἐπανειλημμένα ἐξαίρει τὸ «ῦψος» τοῦ ποιήματός του, ἐπειδὴ συγκρούεται με τὸ ἦθος

que decoratur titulo *Paradisi*; et illam sub presenti epistola tanquam sub epigrammate proprio dedicatam, vobis ascribo, vobis offero, vobis denique recomendo.

[4] ¹² Illud quoque præterire silentio simpliciter inardescens non sinit affectus, quod in hac donatione plus dono quam domino et honoris et fame conferri videri potest. Quid mirum, cum eius titulum iam præsigiam de gloria vestri nominis ampliandum? ¹³ Satis actenus videbar expressisse quod de proposito fuit; sed zelus gratiæ vestre, quam sitio cuncta parvipendens, a primordio metam prefixam urget ulterius. Itaque, formula consummata epistole, ad introductionem oblatis operis aliquid sub lectoris officio compendiose aggrediar.

[5] ¹⁴ Sicut dicit Phyllosophus in secundo *Metaphysicorum*, «sicut res se habet ad esse, sic habet se ad veritatem»; cuius ratio

που παρακάτω (στήν § 10) αποδίδεται στην κωμωδία έναντι ακριβῶς τῆς τραγωδίας.

¹⁸ Ὁ ὅρος «ἐπίγραμμα» στό πρωτότυπο (*epigramma*) γέννησε ἀφθονο ἐπίσης διάλογο, που ἴσως ἡ ἐδῶ ἀπόδοσή του καθιστᾶ περιττό νά σχολιάσουμε.

¹⁹ Τό κείμενο παλαιότερα ἀφηνε τήν ἐντύπωση ὅτι ὁ Δάντης δῆλωνε τήν πρόθεσή του νά ψάλει σ' ἕνα μέλλον ἐγγύς τῆ δόξα τοῦ Cangrande: «quinimmo, cum eius titulo iam præsigium de gloria vestri nominis amplianda, satis attentis videar expressisse, quod de proposito. Sed zelus gratiæ vestræ, quam sitio, vitam parvipendens, a primordio metam præfixam urgebit ulterius. Itaque, formula consummata epistolæ, ad introductionem oblatis operis aliquid sub lectoris officio compendiose aggrediar» («Τουναντίον, ὅτι μέ τήν ἀφιέρωσή του προεξαγγέλλεται πῶς ἡ δόξα τοῦ ὀνόματός σας μέλλει νά εξαπλωθεῖ μπορεῖ νά γίνει ἀνετα ἀντιληπτό ἀπ' ὅποιον προσέξει τῆ διατύπωση — καί τοιαύτη ἡ πρόθεσή μου. Πλὴν ἡ ἔγνοια γιά τήν εὐνοιά σας, που μέ λαχτάρω ἐπιζητῶ, παραμερίζοντας τίς κακοήθειες, μέ ὠθεῖ πολὺ πέρα ἀπὸ τὸ προκαθορισμένο τέρμα

δεῖσου» κι αὐτὴν μαζί μέ τήν παρούσα ἐπιστολή, δίκην ἐπιτιούτου ἀφιερωματικῆς ἐπιγραφῆς,¹⁸ ἀποδίδω σ' ἐσᾶς, προσφέρω σ' ἐσᾶς καί, τέλος, σ' ἐσᾶς ἐμπιστεύομαι.

[4] Ἡ φλογερὴ αὐθορμησία τῆς ἀφοσίωσης δὲν μοῦ ἐπιτρέπει νά παρίδω κάτι ἄλλο: τ' ὅτι ἐνδέχεται τούτη ἡ δωρεὰ νά φανεῖ πῶς μεγαλύτερη καί τιμὴ καί φήμη ἀποφέρει στό δῶρημα παρά στὸν αὐθέντη ὅπου ἀπευθύνεται. Καί τί τὸ παράδοξο λοιπόν, ἅπαξ καί οἱ τίτλοι του προαισθάνομαι ἤδη ὅτι μέλλει νά ἐνισχυθοῦν ἀπὸ τῆ δόξα τοῦ ὀνόματός σας; — Ἰκανοποιητικὰ θαρροῦσα μέχρι ἐδῶ πῶς εἶχα ἐκφράσει ὅ,τι εἶχα πρόθεση νά πῶ· πλὴν ἡ ἔγνοια γιά τήν εὐνοιά σας, που μέ λαχτάρω ἐπιζητῶ, ἀδιαφορώντας γιά καθετὶ ἄλλο, ὠθεῖ τὸ προκαθορισμένο τέρμα πρὸ πέρα ἀπὸ τὸν ἀρχικὸ σκοπὸ.¹⁹ Κι ἔτσι, ἔχοντας κλείσει τὰ προβλεπόμενα γιά τυπικὴ ἐπιστολή, κάποια εἰσαγωγικὰ περὶ τοῦ προσφερόμενου ἔργου, δίκην σχολιαστοῦ, ἐνσυνόψει θά προσθέσω.

[5] Καταπῶς λέγει ὁ Φιλόσοφος στό δεύτερο βιβλίον τῶν *Μεταφυσικῶν*: «ὅπως διάκειται ἕνα πράγμα ὡς πρὸς τὴν ὑπόστασή του, ἔτσι διάκειται κι ἕναντι τῆς ἀλήθειας».²⁰ Τὸ

τοῦ παρόντος»). Μέ τήν ἀποκατάσταση τοῦ E. Cecchini —παρὰ τίς ἀντιστάσεις ρητορικῶν συνηθειῶν στὰ λατινικά τοῦ Δάντη— ἡ διατύπωση φαντάζει ἰδιαίτερα αὐλικὴ στό στόμα τοῦ ἀγέρωχου ποιητῆ, ἀλλὰ συμφωνεῖ μέ τὴ χρονολόγηση τῆς ἐπιστολῆς κοντὰ στήν ἑναρξὴ τῆς τρίτης ἐνότητας τοῦ ἔργου.

²⁰ Ἀριστοτέλης, *Μετὰ τὰ Φυσικά Α' ἔλαττον* 993b 30: «ἕκαστον ὡς ἔχει τοῦ εἶναι, οὕτω καὶ τῆς ἀληθείας». Ὁ H.A. Kelly, ὁ.π., σσ. 15-17, σημειώνει ὅτι ἐδῶ χρησιμοποιεῖται ἡ μετάφραση τοῦ Giacomo Veneto (13 αἰ.), ἐνῶ παρακάτω (§ 16) θά γίνει παράθεση ἀπὸ τὸ ἴδιο ἔργο στήν ἀνώδυμη μετάφραση που χρησιμοποιεῖ καί ὁ *Θαμικός Σχολιαστής*, τὴν ἀ-

est quia veritas de re, quae in veritate consistit tanquam in subiecto, est similitudo perfecta rei sicut est.¹⁵ Eorum vero quae sunt, quaedam sic sunt, ut habeant esse absolutum in se; quaedam sunt ita ut habeant esse dependens ab alio per relationem quandam, ut ea quorum esse est ad aliud se habere ut relativa, sicut pater et filius, dominus et servus, duplum et dimidium, totum et pars, et huiusmodi in quantum talia.¹⁶ Propterea quod quae esse talium dependet ab alio, consequens est quod eorum veritas ab alio dependeat; ignorato enim dimidio, nunquam cognoscitur duplum; et sic de aliis.

[6] ¹⁷Volentes igitur aliqualem introductionem tradere de parte operis alicuius, oportet aliquam notitiam tradere de toto cuius est pars. Quapropter et ego, volens de parte supra nominata totius *Comedie* aliquid tradere per modum introductionis, aliquid de toto opere praemittendum existimavi, ut facilius et perfectior sit ad partem introitus.¹⁸ Sex igitur sunt quae in principio cuiusque doctrinalis operis inquirenda sunt, videlicet subiectum, agens, forma, finis, libri titulus et genus philosophiae. De istis tria

ναθεωρημένη από τόν δομνικανό Guglielmo di Moerbeke (±1215-1286) — άλλο ένα έπιχείρημα έναντίον τής απόδοσης ολόκληρης τής επιστολής στον Δάντη. Φυσικά, ή αντίνομία έντοπίζεται στό «νόθο» τμήμα του κειμένου (§§5 κέξ.), τό όποιο δέν συντάχτηκε ούτε σέ μιá μέρα ούτε σέ συνθήκες σπουδαστηρίου από τόν πλάνητα ποιητή.

²¹ Πρίν από τίσ διορθώσεις του E. Cecchini ή περίοδος διαβαζόταν ως έξής: «ή αλήθεια ένός πράγματος, που είναι αληθινό όσο και ύποκειμενικό, έγκείται στην τέλεια όμοιότητά του με τό πράγμα καθαυτό» («quia veritas de re, quae in veritate consistit tanquam in subiecto, est similitudo perfecta rei sicut est»).

²² Πρόκειται για τό συμβατικό σχήμα τής εισαγωγής (accessus) πβ. B. Nardi, «Osservazioni...», ό.π., σσ. 276-77 κ.ά.

²³ Για λόγους στοιχειώδους καλλιέπειας (άλλα και συλλογισμών

όποιο σημαίνει ότι ή αλήθεια περί ένός πράγματος, τό όποιο συνίσταται στην αλήθεια που ύπόκειται, είναι τέλεια όμοιότητα με τό πράγμα ως έχει.²¹ 'Απ' όσα ώστόσο ύφίστανται, μερικά ύφίστανται κατά τρόπον ώστε να φέρουν την ύπαρξη άπολύτως έν έαυτώ· άλλα όμως ύφίστανται κατά τρόπον ώστε ή ύπαρξη έξαρτάται από άλλότριο πράγμα, διαμέσου καθορισμένου συσχετισμού, όπως συμβαίνει στις περιπτώσεις που ή ύπαρξη τους φέρεται ως σχετική με κάποιαν άλλη, όπως π.χ. ό πατέρας με τό γιο, ό αφέντης με τόν δοϋλο, τό διπλάσιο με τό μισό, τό όλο με τό μέρος κι ένα σωρό ανάλογα. Δεδομένου ότι τέτοιες ύπάρξεις έξαρτώνται από κάτι άλλο, συνεπάγεται πως και ή αλήθεια τους από άλλο έξαρτάται: όταν άγνοείται τό μισό, δέν είναι δυνατό να έννοηθεί ποτέ τό διπλάσιο — κ.ο.κ.

[6] Θέλοντας, έπιπλέον, να έκπονήσει τινάς εισαγωγή σέ τμήμα κάποιου έργου, καλό είναι να προσφέρει και κάποια ιδέα περί του όλου, όπου ανήκει τό τμήμα. "Όθεν κι έγώ, έπιθυμώντας για τό ως άνω τμήμα τής όλης *Κωμωδίας* να προσφέρω κατιτί υπό τύπον εισαγωγής, αποφάσισα να προτάξω μερικά λόγια επί του όλου έργου, προκειμένου ευχερέστερη και πληρέστερη να καταστεί ή προσέγγιση του μέρους. "Έξι λοιπόν είναι τά ζητήματα που καταρχήν άπασχολούν ένόψει όποιουδήποτε θεωρητικού έργου²² ήτοι αντικείμενο, δημιουργός,²³ μορφή, κατάληξη, τίτλος

που τόν δικαιώνουν στον E. Cecchini, ό.π., σσ. 39-41), ό όρος «δημιουργός» στη θέση ένός πιθανόν άρμοδιότερου να άποδώσει την έννοια του «ένεργου ένός έκπονητή», του «τελεστή», ή του αντίστοιχου με τους σχολαστικούς όρους «δημιουργός (ή)» και «ένεργός/δρώσα αίτία» (causa efficiens/agens) που ύποκρύπτει ή λ. *agens* στό πρωτότυπο, καταδεικνύοντας άκριβώς ότι ό έπιστολογράφος δέν είναι μακριά από την

sunt in quibus pars ista quam vobis destinare proposui variatur a toto, scilicet subiectum, forma et titulus; in aliis vero non variatur, sicut apparet inspicienti; et ideo circa considerationem de toto ista tria inquirenda seorsum sunt: quo facto, satis patebit ad introductionem partis.¹⁹ Deinde inquiremus alia tria, non solum per respectum ad totum, sed etiam per respectum ad ipsam partem oblatam.

[7] ²⁰Ad evidentiam itaque dicendorum, sciendum est quod istius operis non est simplex sensus, ymo dici potest polisemos, hoc est plurium sensuum; nam primus sensus est qui habetur per litteram, alius est qui habetur per significata per litteram. Et primus dicitur litteralis, secundus vero allegoricus, sive moralis, (sive anagogicus).²¹ Qui modus tractandi, ut melius pateat, potest considerari in istis versibus: «In exitu Israel de Egipto, domus Iacob de populo barbaro, facta est Iudaea sanctificatio eius, Israel potestas eius». Nam si ad litteram solam inspiciamus, sig-

είσηγηση τῆς *Θείας Κωμωδίας* γιὰ ἄνωθεν ἐπίνοια. Ἦδη ὁ G.B. Giuliani εἶχε προτείνει τὴν ἀπόδοση «πρωταγωνιστῆς» καὶ ὁ F. Mazzoni, «*L'Epistola a Cangrande*», ὁ.π., σσ. 173-78, πάει ἀκόμα πιὸ μακριά...

²⁴ Ἀπὸ τὰ σημεῖα ποὺ ἀπασχόλησαν τὴν κριτικὴ οἱ ἀφετηρίες τῆς ἐξάδας αὐτῆς, ὅπου νεωτερισμὸ συνιστᾶ ἢ προσθήκη (στὰ παραδοσιακὰ πέντε προηγούμενα) τῆς φιλοσοφίας — πβ. κίολας στὸν Ernst Robert Curtius, *European Literature and Latin Middle Ages*, μτφρ. Willard R. Trask (Princeton, N.J.: P.U.P. (Bollingen Series, 36), '1990 — '1953), σ. 352.

²⁵ Τὰ ἑλληνικὰ τοῦ Δάντη ἔχουν μελετηθεῖ καὶ αὐτὰ ἐκτενῶς γιὰ τὸ συγκεκριμένο σημεῖο πβ. G.M. Gianola, «Il Greco di Dante»: *Memorie dell'Istituto Veneto di Scienze: Lettere e Arti* 37., 3 (1980), σ. 98.

²⁶ Στὸ *Συμπ.* II 1-8 οἱ τρεῖς τελευταῖες σημασίες ἀθροίζονται στὴ «μυστικὴ» (*sensus mystici*).

²⁷ *Ψαλμοί ριγ'ριδ'* 1-2 — ὅπως στὸ *Καθαρτήριο* II 46, ἀλλὰ καὶ στὸ *Συμπ.*, αὐτ.

τοῦ βιβλίου καὶ εἶδος τῆς φιλοσοφίας.²⁴ Ἐξ αὐτῶν τρία, ὅσον ἀφορᾶ στὸ μέρος ποὺ γύρεψα νὰ σᾶς ἀπευθύνω, εἶναι διάφορα ὡς πρὸς τὸ σύνολο, ἤτοι ἀντικείμενο, μορφὴ καὶ τίτλος· ὡς πρὸς τὰ ὑπόλοιπα, τῇ ἀληθείᾳ, δὲν προκύπτει διαφορὰ, ὅπως θὰ φανεῖ στὸν ποὺ θὰ τὰ ξετάσει. Ἐπομένως, αὐτὰ τὰ τρία, μὲς στὴν ἔρευνα τοῦ ὅλου, θὰ πρέπει νὰ θεωρηθοῦν αὐτοτελῶς: μετὰ ταῦτα, εὐκόλη θὰ διανοιχθεῖ ἡ ὁδὸς εἰσόδου στὸ μέρος. Ἐνσυνεχεία θὰ διερευνήσουμε τὰ τρία τελευταῖα ζητήματα, ὄχι μόνο ἐνσχέσει πρὸς τὴν ὁλότητα, ἀλλὰ καὶ ἐναναφορᾶ πρὸς τὸ ἴδιο τὸ προσφερόμενο τμήμα.

[7] Πρὸς εὐκρίνηση τῶν ἐνταῦθα λεγομένων, ἄς καταστεῖ γνωστὸ πὼς τὸ προκείμενο ἔργο δὲν ἔχει μιὰ μόνο σημασία· τουναντίον θὰ μπορούσε ν' ἀποκληθεῖ *πολύσημον*,²⁵ πλειόνων παναπεῖ σημασιῶν· καθότι μιὰ πρώτη σημασία εἶναι κείνη ποὺ προκύπτει ἀπὸ τὴν ἀνάγνωση τοῦ γράμματος, ἄλλη ὅμως εἶναι κείνη ποὺ μᾶς δίνεται ἀπὸ τὴν σημασία τοῦ γράμματος. Καὶ ἡ πρώτη ἀποκαλεῖται κατὰ γράμμα, ἐνῶ ἡ δευτέρη ἀλληγορικὴ, ἡ ἠθικὴ, ἡ ἀναγωγικὴ.²⁶ Κι αὐτὸ τὸν τρόπο μελέτης, προκειμένου νὰ εὐκρινθεῖ, μπορούμε νὰ τὸν ἐφαρμόσουμε στοὺς ἐξῆς στίχους: «Ἐν ἐξόδῳ Ἰσραὴλ ἐξ Αἰγύπτου, οἴκου Ἰακώβ ἐκ λαοῦ βαρβάρου, ἐγεννήθη Ἰουδαία ἀγίασμα αὐτοῦ, Ἰσραὴλ ἐξουσία αὐτοῦ».²⁷ Ἄν, ἐδῶ, τὸ γράμμα μόνο ἐξετάσουμε, ἡ σημασία ποὺ προσλαμβάνουμε εἶναι ὅτι ἀναφέρονται στὴν ἐξοδοτῶν υἱῶν Ἰσραὴλ ἀπὸ τὴν Αἴγυπτο, στὰ χρόνια τοῦ Μωυση²⁸ ἂν τὴν ἀλληγορία, σημαίνουν γιὰ μᾶς τὴ λύτρωσή

²⁸ Ἀπὸ ἐδῶ ἀρχίζει ἡ ὑποστήριξη τῆς ἀλήθειας ὅσον ἀφορᾶ στὰ ἐξιστορούμενα τοῦ ποιήματος.

nificatur nobis exitus filiorum Israel de Egipto, tempore Moysis; si ad allegoriam, significatur nobis nostra redemptio facta per Christum; si ad moralem sensum, significatur nobis conversio anime de luctu et miseria peccati ad statum gratie; si ad anagogicum, significatur exitus anime sancte ab huius corruptionis servitute ad eterne glorie libertatem.²² Et quomodo isti sensus mistici variis appellantur nominibus, generaliter omnes dici possunt allegorici, quum sint a literalis sive historiali diversi. Nam allegoria dicitur ab *alleon* grece, quod in latinum dicitur *alienum*, sive «diversum».

[8]²³ Hiis visis, manifestum est quod duplex oportet esse subiectum circa quod currant alterni sensus. Et ideo videndum est de subiecto huius operis prout ad litteram accipitur; deinde de subiecto prout allegorice sententiatur.²⁴ Est ergo subiectum totius operis, literaliter tantum accepti, status animarum post mortem simpliciter sumptus; nam de illo et circa illum totius operis versatur processus.²⁵ Si vero accipiat opus allegorice, subiectum est homo prout merendo et demerendo per arbitrii libertatem iustitie premiandi et puniendi obnoxius est.

[9]²⁶ Forma vero est duplex, forma tractatus et forma tractandi. Forma tractatus est triplex, secundum triplicem divisionem. Prima divisio est qua totum opus dividitur in tres canticas. Se-

²² Επισημαίνεται η συνήχηση με τον παθιασμένο λάτρη του ποιητή Βοκάκιο, *Γενεαλογία Θεών* (*De Genealogia Deorum*, σύνθ. 1350-1360) Ι 3.

³⁰ Για την ακρίβεια: <άλλα + αγορεύειν (πβ. λεξικά).

³¹ Η ψυχρή διατύπωση έχει κάνει αίσθηση στη νεότερη κριτική, που δέ μπορεί καθόλου, όπως σχολιάστηκε στον πρόλογο, να παραγνωρίσει την καλλιτεχνική πολυσημία του έργου — πβ. E. Cecchini, *ό.π.*, σσ. 40-41.

³² Η «μορφή πραγματείας» (θεματική θεώρηση) και «μορφή διατύ-

μας δια του Χριστου· αν το ηθικο νόημα, σημαίνουν για μας τη μεταστροφή της ψυχής από το πένθος και την άθλιότητα του αμαρτήματος στην κατάσταση χάριτος· αν το αναγωγικό, σημαίνουν τη διαφυγή της αγίας ψυχής από τούτη τη γήινη φθορά προς την αιώνια ελευθερία της δόξας. Καί, άγκαλά έτουτες οι μυστικές σημασίες καλοούνται με διαφορετικές όνομασίες, όλες μπορούν γενικά ν' άποκληθούν άλληγορικές,²⁹ έφόσον ως προς την κατά γράμμα ή ιστορική δίστανται. Όντως, άλληγορία λέγεται από το ελληνικό *άλλέων*,³⁰ το όποιο στη λατινική λέμε *alienum* [«άλλότριο»], ήτοι διάφορο.

[8] Ένόψει των άνωτέρω, καθίσταται πρόδηλο πώς διττό θά πρέπει να είναι και το αντικείμενο όπου διαφοροποιημένες σημασιοδοτήσεις ανατρέχουν. Κι έπομένως πρέπει να προσέξουμε στο έργο αυτό πρώτα να καταλάβουμε κατά το γράμμα το αντικείμενο, κι ύστερα την άλληγορική του σημασία. Αντικείμενο, λοιπόν, του όλου έργου, κατά γράμμα έκλαμβανόμενου, είναι απλώς ή κατάσταση των ψυχών μετά θάνατον.³¹ Καθότι έπ' αυτού και περι αυτό κινείται ή προαγωγή όλου του έργου. Αν ώστόσο το έργο έκληφθεί άλληγορικά, αντικείμενο είναι ο άνθρωπος, έπάξια ή μή, βάσει της ελεύθερης βούλησης, επιβραβεύμενος ή καταδικαζόμενος σε δίκαια κρίση.

[9] Η μορφή, επίσης, είναι διττή: μορφή πραγμάτωσης και μορφή πραγμάτευσης.³² Η μορφή πραγμάτωσης είναι τριπλή, σύμφωνα με μιá τριπλή ύποδιαίρεση. Η πρώτη ύποδιαίρεση είναι που το όλο έργο διαιρείται σε τρεις ένότη-

πωσης» (ύφολογική θεώρηση) — πβ. E. R. Curtius, *ό.π.*, σσ. 357 κέξ. Έντεϋθεν και ή έμβληματικότητα των όρων.

cunda, qua quelibet cantica dividitur in cantus. Tertia, qua quilibet cantus dividitur in rithimos.²⁷ Forma sive modus tractandi est poeticus, fictivus et descriptivus, digressivus, transumptivus, et cum hoc definitivus, divisivus, probativus, improbativus et exemplorum positivus.

[10] ²⁸Libri titulus est: «Incipit *Comedia* Dantis Alagherii, florentini natione, non moribus». Ad cuius notitiam sciendum est quod *comedia* dicitur a *comos*, «villa», et *oda*, quod est «cantus», unde *comedia* quasi «villanus cantus». ²⁹Et est *comedia* genus quoddam poeticæ narrationis ab omnibus aliis differens. Differt ergo a *tragedia* in materia per hoc, quod *tragedia* in principio est admirabilis et quieta et in fine seu exitu fetida et horribilis; et dicitur propter hoc a *tragos*, quod est «hircus», et *oda*, quasi «cantus hircinus», idest fetidus ad modum hirci, ut patet per Senecam in suis *tragediis*. *Comedia* vero inchoat asperitatem alicuius rei, sed eius materia prospere terminatur, ut patet per Terentium in suis *comediis*. Et hinc consueverunt

³³ Η απόδοση λαμβάνει υπόψη της τῆ σταθερῆ σημασίας τοῦ ὄρου (*rithimos*) στὸ δαντικὸ *Περὶ τῆς Εὐγλωττίας τῆς Κοινῆς* (*De Vulgari Eloquentia*, σύνθ. 1303-1304 — περὶ τοῦ ὁποίου πβ. Χρήστος Καρούζος, «Dante...»: *Προσφορὰ εἰς τὸν Dante*, Ἀθ.: Ἱταλικὴ Πρεσβεία, 1966, σσ. 111-22, καὶ αὐτοτελῶς, Ἀθ.: Ἑρμῆς, 1972): «ὁμοιοκατάληκτοι στίχοι».

³⁴ Οἱ πρῶτοι πέντε χαρακτηρισμοὶ ἀφοροῦν στὴν ποιητικὴ καὶ τὴ ρητορικὴ τῆς *Θείας Κωμωδίας*: οἱ ἐπόμενοι ὡστόσο παραπέμπουν σὲ ιδιότητες ἐπιστημονικοῦ ἔργου (ὅπως καὶ οἱ ὄροι «πραγμάτωση» καὶ «πραγμάτευση»), πράγμα ποῦ δὲν εἶναι ξένο πρὸς τὴ δογματικὴ θεμελίωση τοῦ ὄλου ἐγχειρήματος στὴν ἐπιστολῆ. Τὸ μεγαλύτερο ἐνδιαφέρον ἀπὸ τὶς ἀναφερόμενες ιδιότητες προσήλκυσαν ἡ «ποιητικότητα» καὶ ἡ «μυθοπλαστικότητα», καθόσον ἐπανέθεταν τὸ δίλημμα: ἀληθινὴ ἢ πλαστὴ ἀφήγηση; Γιὰ τὴ «μεταφορικότητα» εἰδικὰ (ποῦ ἀγγίζει τὰ ὄρια τῆς κυριολεξίας τοῦ ὄρου) πβ. F. Forti, «La "Transumptio" nei detta-

τες ἀσμάτων. Ἡ δεῦτερη, ποῦ κάθε ἐνότητα ἀσμάτων διαιρεῖται σὲ ἄσματα. Ἡ τρίτη, ποῦ κάθε ἄσμα διαιρεῖται σὲ ρυθμικὲς μονάδες.³³ Ἡ μορφή ἢ τρόπος πραγμάτευσης εἶναι ποιητικὴ, μυθοπλαστικὴ καὶ περιγραφικὴ, παρεκβατικὴ, μεταφορικὴ, κι ἀκόμη προσδιοριστικὴ, καταχωριστικὴ, ἀποδεικτικὴ, ἀντιπαραθετικὴ καὶ θετικὰ παραδειγματικὴ.³⁴

[10] Ὁ τίτλος τοῦ βιβλίου εἶναι: «Ἄρχεται ἡ *Κωμωδία* τοῦ Δάντη Ἀλιγιέρι, Φλωρεντινοῦ ἐκ γεννήσεως καὶ ὄχι τὰ ἦθη». Πρὸς τὸ ὁποῖο γνωστόε πὼς κωμωδία λέγεται ἀπὸ τὰ *κώμη*, «χωριό», καὶ *ὠδή*, τουτέστιν «τραγούδι»· ὥστε ἡ κωμωδία νοεῖται περίπου ὡς χωριάτικο τραγούδι. Καὶ εἶναι ἡ κωμωδία εἶδος ἀφηγηματικῆς ποιήσης, διάφορο οἰουδήποτε ἄλλου. Διαφέρει μάλιστα ἀπὸ τὴν τραγωδία ἐπὶ τοῦ περιεχομένου ὡς πρὸς τοῦτο: πὼς ἡ τραγωδία εἶναι στὸ ξεκίνημά της ἐρατεινὴ καὶ πράα, μὰ στὸ τέλος ἡ τὴν ἐξοδὸ της μιὰρὰ καὶ φρικώδης· καὶ γι' αὐτὸ λέγεται ἔτσι ἀπὸ τὰ *τράγος*, ποῦ παναπεῖ «ἀρσενικὸ κατσίκι», καὶ *ὠδή*, περίπου δηλαδὴ τραγῆσιο τραγούδι, τουτέστιν ἀπεχθὲς ὅσο ἕνας τράγος, ὅπως φαίνεται κι ἀπὸ τὶς τραγωδίες τοῦ Σενέκα. Ἡ κωμωδία, τὸ ἀντίθετο, ξεκινάει ἀπὸ κάποια δυσμενὴ συνθήκη, ἀλλὰ ἡ ὑπόθεσή της ἔχει αἰσιο πέρασ, ὅπως φαίνεται κι ἀπὸ τὶς κωμωδίες τοῦ Τερέντιου.³⁵ Κι ἐντεῦ-

tori bolognesi e in Dante»: *Dante e Bologna nei tempi di Dante* (Bologna: Commissione per i testi di lingua, 1967), σ. 129.

³⁵ Πολὺς λόγος ἔχει γίνε καὶ γιὰ τὸ βαθμὸ οἰκειότητας τοῦ Δάντη μὲ τὰ ἔργα τῶν ἐδῶ ἀναφερόμενων Λατίνων δραματοργῶν, ἀλλὰ ἡ ἀντιπροσωπευτικότητά τους γιὰ τὰ εἶδη ποῦ καλλιέργησαν ἀποτελοῦσε ἤδη ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα κοινὸ τόπο, κι ὅπωςδὴποτε τὸ ζήτημα κακῶς συνδέθηκε μὲ τὴν αὐθεντικότητα τῆς δαντικῆς ἐπιστολῆς στὸν Cangrande.

dictatores quidam in suis salutationibus dicere loco salutis «tragicum principium, et comicum finem». ³⁰Similiter differunt in modo loquendi: elate et sublime tragedia, comedia vero remissa et humiliter; sicut vult Oratius in sua *Poetria*, ubi licentiat aliquando comicos ut tragedos loqui, et sic e converso:

*Interdum tamen et vocem comedia tollit,
iratusque Chremes tumido delitigat ore,
et tragicus plerunque dolet sermone pedestri
Telephus et Peleus... etc.*

³¹Et per hoc patet, quod comedia dicitur presens opus. Nam si ad materiam respiciamus, a principio horribilis et fetida est, quia *Infernus*, in fine prospera et desiderabilis et grata, quia *Para-*

³⁶ Γενικά ως πηγές όλης αύτης τής σύγκρισης έχουν ύποδειχθεί τó Λεξικό (*Derivationes*) τού κόντε Ugucione από την Πίζα (Tancredi Alvegio Orpello degli Orpelli), s.v. «oda», και ή *Ποιητική (Poetria)* τού Γιουβανι di Garlandia (έργα τού 13. αϊ. άμφότερα). Ό έπιστολογράφος περιορίζεται στην ύπόθεση και τή γλώσσα, παρασιωπώντας άλλα γνωρίσματα διαφορής μεταξύ τών δύο γενών — όπως π.χ. τó διακριτικό τής «μεσότητας» (τόνου και θεματολογίας) που διαστέλλει τήν κωμωδία από τήν ύψηλή τραγωδία και τή χαμηλή έλεγεία, σύμφωνα με τή διάχυτη στις ποιητικές πραγματείες τού Μεσαίωνα άποψη, ή τήν ίσοτοπία τής *Θείας Κωμωδίας* με τήν *Αινειάδα*, ή όποία χαρακτηρίζεται από τόν ίδιο τόν Βιργίλιο στην *Κόλαση* (XX 113) «τραγωδία». Η σκοπιμότητα που ύπαγορεύει τó συγκείμενο ύπηρεξε έπαρκής άπάντηση σέ όσους θεώρησαν και αυτό τó στοιχείο ένδειξη νοθείας ή πλαστότητας.

³⁷ Όράτιος (Quintus Horatius Flaccus, 65-8 π.Χ.), *Ars Poetica* (σύνθ. 18-14 π.Χ.) σττ. 89-92 — μτφρ. Γ.Ν. Γιατρομανωλάκης: Κοίντου Όρατίου Φλάκκου, *Βιβλίό κοινώς άποκαλούμενο Ποιητική Τέχνη* (Αθ: έκδ. Καρδαμίτσα, 1980), σ. 41. Η όλη αναφορά σχετίζεται με τήν ύφολογική ποιικιλία τής *Θείας Κωμωδίας* (που έντέλει, παρά τόν ίσχυρισμό τής «μεσότητας», σαρώνει όλο τó φάσμα από τó ύψηλό ως τó χαμηλό) ή παρατηρούμενη έλλειπτικότητα ύποψιάζει για κάποιο χάσμα, όπου θά

θεν όρισμένοι γραφιάδες έλαβαν τή συνήθεια στους χαιρετισμούς τους νά λένε, αντί εύχης για ύγεία, «τραγική αρχή και κωμική έκβαση». Άναλόγως διαφοροποιούνται ως προς τούς έκφραστικούς τρόπους: μεγαλόφρων και ύψηλή ή τραγωδία, ένω ή κωμωδία σεμνή και ταπεινή,³⁶ καταπώς τά λέει ό Όράτιος στην *Ποιητική του Τέχνη*, όπου έπιτρέπει ένίοτε κωμωδιογράφους νά μιλούν ως τραγικοί, και τó αντίστροφο:

*Όστόσο ύψώνει κάποτε κι ή κωμωδία τή φωνή της
κι ό Χρέμης όργισμένος έρίζει μεγαλόστομα.*

*Όμοια, ό τραγικός ό Τήλεφος κι ό Πηλέας δείχνουνε θλιμμένοι
μέ πεζό λόγο... κλπ.³⁷*

Κι από αυτό καταφαίνεται γιατί τιτλοφορήθηκε *Κωμωδία* τó παρόν έργο.³⁸ Διότι, άν δώσουμε προσοχή στην ύπόθεση, καταρχάς τρομακτική και άπεχθή, καθότι *Κόλαση*, στό τέλος όμως είναι αίσια κι έλκυστική κι εύχάριστη, καθότι *Παράδεισος*: ως προς τó έκφράζεσθαι, σεμνοπρεπής και ταμπορούσε νά έχει θέση ή ρητή δήλωση τού φαινομένου (πβ. E. Cecchini, *ό.π.*, σ. 42).

³⁸ Πράγματι, ό προσδιορισμός *Θεία* πρωτοεμφανίζεται στή βενετσιάνικη έκδοση τού έργου, στá 1555 (έκδ. τού Giolito με έπιμ. Ludivico Dolce), και ίσως άντανακλά τó κύρος τού έργου για τó κοινό, παρά τó ίδιο τó θέμα του. Ό Δάντης σέ κανένα άλλο κείμενό του δέν άποκαλεί έτσι τó έργο του· συνήθως προτιμά τις όνομασίες τών τριών μεγάλων του ένότητων, και σπάνια τόν όρο «δέση άμάτων» (*cantica*) — πβ. Lino Pertile, «*Canto-Cantica-Comedia e l'Epistola a Cangrande*»: *Lectura Dantis* 9. (Fall 1991), σσ. 105-23, αλλά και σέ άλλα του δημοσιεύματα. Η ιδέα τού γενικού τίτλου εικάζεται πώς τού δόθηκε κατά τήν έπεξεργασία τού άσματος ΧVI τής *Κόλασης* — πβ. Giorgio Petrocchi, *L'Inferno di Dante* (Milano: Rizzoli (Biblioteca Universale, 169: Profilo di un'opera), 1978), σσ. 59-61.

disus; <si> ad modum loquendi, remissus est modus et humilis, quia loquutio vulgaris, in qua et mulierculæ communicant. Et sic patet quare Comedia dicitur.³² Sunt et alia genera narrationum poeticarum, scilicet carmen bucolicum, elegia, satira et sententia votiva, ut etiam per Oratium patere potest in sua *Poetria*; sed de istis ad presens nichil dicendum est.

[11] ³³Potest amodo patere quomodo assignandum sit subiectum partis oblate. Nam, si totius operis litteraliter sumpti sic est subiectum, status animarum post mortem, non contractus sed simpliciter acceptus, manifestum est quod hac in parte talis status est subiectum, sed contractus, scilicet status animarum beatarum post mortem.³⁴ Et si totius operis allegorice sumpti subiectum est homo prout merendo et demerendo per arbitrii libertatem est iustitie premiandi et puniendi obnoxius, manifestum est in hac parte hoc subiectum contrahi, et est homo prout <merendo> obnoxius est iustitie premiandi.

[12] ³⁵Et sic patet de forma partis per formam adsignatam totius; nam, si forma tractatus in toto est triplex, in hac parte tantum est duplex, scilicet divisio cantuum et rithimorum.³⁶ Non

³³ Ἀδίκως οἱ ἀμφισβητίες τῆς γνησιότητος εἶδαν ἐδῶ ὑποβάθμιση τῆς κοινῆς (*locutio vulgaris*) ἐκμέρους τοῦ συγγραφέα ποῦ ἐγκωμίασε τὴν εὐγλωττία της, ἐφόσον ἡ διατύπωση ἀποβλέπει στὴν ἐπίρρωση λογοτεχνικῶν ἀρετῶν.

³⁴ Τὸ τελευταῖο εἶδος (*sententia votiva*), ποῦ εἶχε κάποια διακεκριμένη τύχη —συνήθως ὑπὸ μορφὴ σονέτου (*votum*)— ἐπὶ Ἀναγεννήσεως, προέρχεται ἀπὸ μιὰν ἀυθαίρετη ἀνάγνωση τῆς ὀρατιανῆς *Ποιητικῆς Τέχνης*, σττ. 75-78, καὶ δὲν προβλέπεται ἀπὸ τὰ *genera carminum* τῶν παλιῶν θεωρητικῶν.

³⁵ Ὁ F. Mazzoni, ὁ.π., σσ. 164-65, ἀσχολεῖται διὰ μακρῶν μὲ τὴ διαφοροποίηση τῆς ἀνθρώπινης παρουσίας στὸν *Παράδεισο* ἔναντι τῶν

πεινῆ, καθότι σὲ γλώσσα κοινῆ, κατὰ ποῦ τὴ μιλοῦνε κι οἱ κυράτσες.³⁹ Ὑπάρχουν, φυσικά, κι ἄλλα εἶδη ποιητικῆς ἀφήγησης, δηλαδὴ τὸ βουκολικὸ ἄσμα, ἡ ἐλεγεία, ἡ σάτιρα καὶ τὸ ἀφιερωματικὸ ἄσμα,⁴⁰ ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὸν Ὀράτιο στὴν *Ποιητικὴ του Τέχνη* μὰ, ἐπὶ τοῦ παρόντος, δὲν ἔχει νόημα νὰ μιλήσουμε γι' αὐτά.

[11] Εἶναι τῶρα δυνατὸ νὰ καταστῆ φανερὸ μὲ ποιὸν τρόπο θὰ πρέπει νὰ προσδιοριστεῖ τὸ ἀντικείμενο τοῦ ἀφιερωμένου τμήματος. Διότι, ἂν τοῦ ὅλου ἔργου, λαμβανομένου κατὰ γράμμα, ἀντικείμενο εἶναι τοῦτο, ἡ κατάσταση τῶν ψυχῶν μετὰ θάνατον —ἐννοούμενη ὄχι στενά, παρὰ μὲ τὴ μεγαλύτερη ἀπλότητα—, προφανὲς γίνεται ὅτι καὶ τοῦ μέρους ἡ ἴδια κατάσταση ἀποτελεῖ ἀντικείμενο, ἐντὸς συγκεκριμένων ὁρίων ὡστόσο,⁴¹ στὴν κατάσταση δηλαδὴ τῶν μακαρίων ψυχῶν μετὰ θάνατον. Καί, ἂν τοῦ ὅλου ἔργου, ἀλληγορικῶς θεωρούμενου, ἀντικείμενο εἶναι ὁ ἄνθρωπος, ἐπάξια ἢ μὴ, βάσει τῆς ἐλεύθερης βούλησης, ἐπιβραβεύομενος ἢ καταδικαζόμενος σὲ δίκαια κρίση, προφανὲς γίνεται ὅτι καὶ τοῦ μέρους τούτου τὸ ἀντικείμενο συνίσταται σὲ αὐτό, καὶ εἰδικότερα στὸν ἄνθρωπο ἐπιβραβεύομενον ἐπάξια σὲ δίκαια κρίση.

[12] Καὶ παρομοίως ἀποκαλύπτεται ἀπὸ τὴ μορφή τοῦ μέρους ἡ μορφή ποῦ καθορίστηκε γιὰ τὸ σύνολο. Καθότι, ἂν ἡ μορφή πραγμάτωσης τοῦ ὅλου εἶναι τριπλή, στὸ μέρος τοῦτο εἶναι διπλή, δηλαδὴ διαίρεση σὲ ἄσματα καὶ στίχους. Δὲν μπορεῖ τοῦτο νὰ περιλάβει στὴ μορφή του τὴν

προηγούμενων ἐνοτήτων (*Κόλαση* καὶ *Καθαρτήριο*): τὸ νέο πλαίσιο (τὰ «συγκεκριμένα ὄρια») εἶναι ὁ ὑπερφυσικὸς προορισμὸς τοῦ κλειδωμένου στὰ πάθη καὶ τὸ χρόνο φυσικοῦ ὄντος.

eius potest esse propria forma divisio prima, quum ista pars sit primæ divisionis.

[13] ³⁷Patet etiam libri titulus seu de libri titulo. Nam si titulus totius libri est «Incipit *Comedia*...» etc., ut supra, titulus autem huius partis est: «Incipit cantica tertia *Comediæ* Dantis, quæ dicitur *Paradisus*».

[14] ³⁸Inquisitis hiis tribus in quibus variatur pars a toto, videndum est de aliis tribus in quibus nulla variatio est a toto ad partem. Agens igitur totius et partis est ille qui dictus est, et totaliter videtur esse.

[15] ³⁹Finis totius et partis esse posset multiplex, scilicet propinquus et remotus. Sed, ommissa subtili investigatione, dicendum est breviter quod finis totius et partis est remove vivere in hac vita de statu miserie et perducere ad statum felicitatis.

[16] ⁴⁰Genus vero philosophie, sub quo hic in toto et parte proceditur, est morale negotium, sive ethica, quia non ad speculandum, sed ad opus inventum est totum et pars. ⁴¹Nam si in ali-

⁴² Η σύγκρουση τῆς ρητῆς τούτης δήλωσης μὲ τῆ θεία ἐπίνοια ποὺ ὑποστηρίζεται στὴ *Θεία Κωμωδία* ἐνόχλησε τὸν B. Nardi, *ὁ.π.*, σ. 301. Ἐντούτοις εἶναι παρατήρηση ποὺ κυκλοφορεῖ εὐρύτατα στὴ βιβλιογραφία τοῦ ἔργου ὅτι ὁ Δάντης τονίζει ἀπὸ τὴν ἀρχὴ του τὸ κράμα συλλογικοῦ ὑποκειμένου (*di nostra vita*) καὶ ἱστορικοῦ (*mi ritrova*) — πβ. Gianfranco Contini, «Dante come personaggio-poeta della *Commedia*»: Ἰδ., *Varianti e altra linguistica* (Torino: Einaudi, 1970), σ. 336, ποὺ ἀντιμετωπίζει τὸ ζήτημα σὲ ἀντιπαραβολὴ πρὸς τὸ ἀφηγηματικὸ Ἐγὼ τοῦ Marcel Proust (1871-1922) στὸ *Ἀναζητώντας τὸν Χαμένο Χρόνο* (*À la Recherche du temps perdu*, 1914-1927).

⁴³ Στὸν συνδυασμὸ αὐτὸν τοῦ ἐγγύς μὲ τὸ ἐπέκεινα ὁ E. Cecchini, *ὁ.π.*, σ. 43, θυμίζει ὅτι οἱ μελετητὲς κι ἀπὸ πιὸ παλιὰ ἔχουν διαισθανθεῖ

πρῶτῃ διαίρεση, μιᾶς καὶ τὸ μέρος τοῦτο προέκυψε ἀκριβῶς ἀπὸ τὴν πρῶτῃ διαίρεση.

[13] Τὸ ἴδιο ἰσχύει ἐπίσης καὶ γιὰ τὸν τίτλο. Καθότι, ἂν τίτλος τοῦ βιβλίου ὀλόκληρου εἶναι «Ἄρχεται ἡ *Κωμωδία*... κλπ.», ὅπως παραπάνω, ὁ τίτλος αὐτοῦ τοῦ μέρους εἶναι κατ' ἀντιστοιχία: «Ἄρχεται ἡ Τρίτη Ἐνότητα τῆς *Κωμωδίας* τοῦ Δάντη, ποὺ καλεῖται *Παράδεισος*».

[14] Ἄφοῦ ἐξετάστηκαν τὰ τρία αὐτά, ὡς πρὸς τὰ ὁποῖα τὸ μέρος διαφοροποιεῖται ἀπὸ τὸ ὅλο, μπορούμε νὰ δοῦμε τὰ ἄλλα τρία, ὡς πρὸς τὰ ὁποῖα οὐδεμία διαφορὰ ὑπάρχει μεταξὺ τοῦ ὅλου καὶ τοῦ μέρους. Ὁ δημιουργὸς λοιπὸν τοῦ ὅλου καὶ τοῦ μέρους εἶναι ὁ ἴδιος ποὺ προαναφέρθηκε, καὶ τοῦτο σαφὲς ἐπὶ συνόλου.⁴²

[15] Ὁ τελικὸς σκοπὸς τοῦ ὅλου καὶ τοῦ μέρους μπορεῖ νὰ εἶναι σύνθετος, δηλαδὴ ἄμεσος καὶ ἀπώτερος.⁴³ Ἀλλά, παρακάμπτοντας λεπτομερεῖς ἀναλύσεις, μπορούμε συνοπτικὰ νὰ ποῦμε ὅτι σκοπὸς τοῦ ὅλου καὶ τοῦ μέρους εἶναι ν' ἀποσπᾶσουν τοὺς ζῶντες ἀπὸ τὸ καθεστῶς ἀθλιότητος τῆς παρούσας ζωῆς καὶ νὰ τοὺς ὀδηγήσουν σὲ καθεστῶς εὐτυχίας.⁴⁴

[16] Τὸ εἶδος φιλοσοφίας, τώρα, ὑπὸ τὸ ὁποῖο χωροῦν τὸ ὅλο καὶ τὸ μέρος, εἶναι τὸ σχετικὸ μὲ τὰ ἠθοκανονικὰ ζητήματα, ἤτοι ἡ ἠθικὴ, ἐφόσον ὄχι πρὸς ἀφηρημένη θεώρηση, ἀλλὰ πρὸς πρακτικὴ ὠφέλεια συνελήφθησαν καὶ τὸ ὄ-

ἴον ἀπόηχο (ἴσως ὑπαινικτικὴ μνεῖα) τοῦ *Περὶ Μοναρχίας* (*De Monarchia*, σύνθ. 1317) III 15,7, ὅπου ὁ λόγος γιὰ τοὺς δυὸ ὑπέρτατους σκοποὺς τοῦ ἀνθρώπου: γήμη καὶ ὑπεργήμη εὐτυχία.

⁴⁴ «Εὐτυχία προπάντων γήμη λοιπόν» (*αὐτ.*).

quo loco vel passu pertractatur ad modum speculativi negotii, hoc non est gratia speculativi negotii, sed gratia operis; quia, ut ait Phylosophus in secundo *Methaphysicorum*, «ad aliquid et nunc speculantur practici aliquando».

[17] ⁴²Hiis itaque premissis, ad expositionem littere secundum quandam prelibationem accedendum est; quod *** de expositione littere nichil aliud est quam forme operis manifestatio. ⁴³Dividitur ergo ista pars, seu tertia cantica, que *Paradisus* dicitur, principaliter in duas partes, scilicet in prologum et partem executivam. Pars secunda incipit ibi: «Surgit mortalibus per diversas fauces».

[18] ⁴⁴De parte prima est sciendum quod, quamvis communi ratione posset dici exordium, proprie autem loquendo non debet dici nisi prologus; quod Phylosophus in tertio *Rethoricorum* videtur innuere, ubi dicit quod «proemium est <principium> in oratione rethorica, sicut prologus in poetica, et prelude in fistulatione». ⁴⁵Est etiam prenotandum quod prelatio ista, que communiter exordium dici potest, aliter fit a poetis, aliter a rethoribus. ⁴⁶Rethores enim consuevere prelibare dicenda ut animum comparent auditoris; sed poete non solum hoc faciunt, quin ymo

⁴⁵ Ἀριστοτέλης, *Μετὰ τὰ Φυσικά Κ' ἑλαττον* 993b 19-23: «ὀρθῶς δ' ἔχει καὶ τὸ καλεῖσθαι τὴν φιλοσοφίαν ἐπιστήμην τῆς ἀληθείας. θεωρητικῆς μὲν γὰρ τέλος ἀλήθεια, πρακτικῆς δ' ἔργον· καὶ γὰρ ἂν τὸ πῶς ἔχει σκοπῶσιν, οὐ τὸ αἶδιον ἀλλ' ὁ πρὸς τι καὶ νῦν θεωροῦσιν οἱ πρακτικοί».

⁴⁶ Ἐδῶ ὁ E. Cecchini, *ὁ.π.*, σσ. XLIII-XLIV, εἰκάζει χάσμα (ὅπου οἱ ἀστερίσκοι) ἢ διατάραξη τῆς κειμενικῆς συνοχῆς ἀπὸ παρεμβολῆς σημείωσης στὴν ὥα.

⁴⁷ Βλ. ἐδῶ στὸ Ἐπίμετρο, *Παρ.* I 1-38. ⁴⁸ Ὁ.π. I 37.

⁴⁹ Ἀριστοτέλης, *Ρητορική Γ'* 14, 1414b 19-20: «Τὸ μὲν οὖν προοίμιόν ἐστιν ἀρχὴ λόγου, ὅπερ ἂν ποιῆσει πρόλογος καὶ ἐν αὐλήσει προαύλιον».

λο καὶ τὸ μέρος. Πράγματι, ἂν σὲ κάποια περικοπὴ ἢ ἐδάφιο ἢ διατύπωση προσιδιάζει στῆς θεωρητικῆς φιλοσοφίας, τοῦτο δὲν ἔγινε πρὸς χάριν τῆς ἀφηρημένης θεώρησης, ἀλλὰ πρὸς χάριν τῆς πράξης, καθότι, ὅπως βεβαιώνει ὁ Φιλόσοφος στὸ δεύτερο τῶν *Μεταφυσικῶν* του, «ἐπὶ ὀρισμένων ζητημάτων κάποιες τους φορές καὶ οἱ πραγματιστές ἐνίοτε διαλογίζονται ἀφηρημένα».⁴⁵

[17] Μὲ δεδομένα αὐτὰ τὰ προκαταρκτικά, καλὸ εἶναι νὰ δοθεῖ πρὸς ἔκθεση τοῦ γράμματος ἓνα παράδειγμα, ἀκολουθώντας μιὰ διαδικασία, οὕτως-εἰπεῖν, προγεύσεων, πού, *** ἀναφορικὰ μὲ τὴν ἔκθεση τοῦ γράμματος, ἄλλο δὲν εἶναι παρὰ κατάδειξη τῆς μορφῆς τοῦ ἔργου.⁴⁶ Διαιρεῖται λοιπὸν αὐτὸ τὸ μέρος, ἤτοι ἡ τρίτη δέσμη ἀσμάτων, πού τιτλοφορεῖται *Παράδεισος*, σὲ δύο πρωτίστως μέρη, δηλαδὴ σὲ πρόλογο καὶ σὲ μέρος ἀνάπτυξης. Τὸ δεύτερο μέρος ἀρχεται ὡς ἐξῆς:⁴⁷ «Βγαίνει γιὰ τοὺς θνητοὺς ἀπὸ λογῆς μερίες...»⁴⁸

[18] Γιὰ τὸ πρῶτο μέρος σημειωτέο πῶς, μολονότι θὰ μπορούσε κοινολεκτούμενα ν' ἀποκληθεῖ προοίμιο, κατὰ κυριολεξία δὲν θὰ ἔπρεπε νὰ ὀνομαστεῖ παρὰ πρόλογος· πράγμα πού ὁ Φιλόσοφος στὸ τρίτο τῆς *Ρητορικῆς* του βλέπουμε νὰ εἰσηγεῖται, ἐκεῖ ὅπου λέγει ὅτι «τὸ προοίμιο εἶναι ἡ ἀρχὴ στὸν ρητορικὸ λόγο, ὅπως ὁ πρόλογος στὸ ποίημα καὶ τὸ πρελούδιο στὸ μουσικὸ ἔργο».⁴⁹ Θὰ πρέπει ἐπίσης νὰ σημειωθεῖ πῶς αὐτὴ ἡ εἰσαγωγή, πού μπορούμε γενικὰ ν' ἀποκαλοῦμε προοίμιο, ἀλλιῶς γίνεται ἀπὸ τοὺς ποιητὲς κι ἀλλιῶς ἀπὸ τοὺς ρήτορες. Οἱ ρήτορες, ὄντως, συνηθίζουν νὰ προἰδεάζουν γιὰ ὅσα πρόκειται νὰ ποῦν, οὕτως ὅπως νὰ αἰχμαλωτίζουν τὰ πνεύματα τοῦ ἀκροατηρίου. Οἱ ποιητὲς ὅμως δὲν κάνουν μόνο αὐτό, παρὰ τοῦ

post hec invocationem quandam emittunt. ⁴⁷Et hoc est eis conveniens, quia multa invocatione opus est eis, que ceu aliquid contra comunem modum hominum a superioribus substantiis petenda est, quasi divinum quoddam munus. ⁴⁸Ergo presens prologus dividitur in partes duas, quia in prima premittitur quid dicendum sit, in secunda invocatur Apollo; et incipit secunda pars ibi: «O bone Apollo, ad ultimum laborem...» etc.

[19] ⁴⁹Propter primam partem notandum quod ad bene exordium tria requiruntur, ut dicit Tullius in *Nova Rethorica*, scilicet ut benevolens et attentus et docilem reddat aliquis auditorem; et hoc maxime in admirabili genere cause, ut ipsemet Tullius dicit. ⁵⁰Cum ergo materia circa quam versatur presens tractatus sit admirabilis, et propterea ad admirabile reducenda ista tria intenduntur in principio exordii, sive prologi. [Nam dicit se dicturum ea que qui vidit retinere non potuit in primo celo; in quo dicto omnia illa tria comprehenduntur.] ⁵¹Nam in

⁵⁰ Υπόκειται βεβαίως η θεωρία της έμπνευσης, που είχε επαναφέρει στο προσκήνιο περί το 1315 ο συγγραφέας της —πράγματι αξιόλογης— πρώτης ιταλικής (λατινόγλωσσας) τραγωδίας *Έκερινίδα* (*Ecerinis*, 1314) —μέ θέμα από την ιστορία της Βερόνας— Albertino [da] Mussato από την Πάδοβα (1261-1329), χρησιμοποιώντας προκειμένου από κοινού για προφήτες και ποιητές τον όρο «διαφώτιση» ή «έκλαμψη» (illustratio). Το στοιχείο είναι αξιοποιήσιμο για τη χρονολόγηση της έπιστολής — πβ. E. Cecchini, *ό.π.*, σσ. XLV-XLVI. Λέγεται ότι ο Cangrande, σε μίαν από τις έκστρατείες του έναντια στην Πάδοβα (1315), αιχμαλώτισε τον έπιφανή άνδρα της πόλης και διαπρεπή άλλωστε νομικό βαριά τραυματισμένον τον περιέθαλψε με κάθε φροντίδα και του προσέφερε δάφνες ad honorem της ποιητικής του προσφοράς — αναγνώριση, σημειώνει ο I. Montanelli, *ό.π.*, σ. 447, που ουδέποτε έπιφυλάχθηκε εκμέρους του στον Δάντη. Η διάκριση και μόνη λοιπόν θα μπορούσε να στρέψει το ενδιαφέρον του στην τραγωδία.

⁵¹ Παρ. I 13 — βλ. Επίμετρο.

έπισυνάπτουν και κάποια έπίκληση. Και κάτι τέτοιο τους ταιριάζει, έπειδή το έργο τους έχει ανάγκη από έπίκληση τρανή, ή όποια, ως χάρισμα πέρα από τα κοινά ανθρώπινα μέτρα, όφείλει να ζητείται από τις υπέρτατες δυνάμεις δίκην θείας δωρεάς. ⁵⁰ Όθεν ο παρών πρόλογος διαιρείται σε δυο μέρη, και στο πρώτο προεξαγγέλλεται ό,τι πρόκειται να είπωθει, ενώ το δεύτερο είναι έπίκληση στον 'Απόλλωνα' και αρχεται το δεύτερο μέρος έτσι: «Ω καλέ 'Απόλλωνα, στον έσχατο μόχθο...» ⁵¹

[19] Όσον αφορά στο πρώτο μέρος σημειωτέο πως τρία είναι τα ζητούμενα από ένα καλό προοίμιο, καταπώς λέγει ο Κικέρωνας στη *Νέα Ρητορική* του, ⁵² δηλαδή να καταστήσει ευνοϊκά προδιατεθειμένο, προσεχτικό και περιέργον να μάθει τον αναγνώστη — κι έτουτό ιδίως προκειμένου για είδος θαυμαστής υπόθεσης, όπως ο ίδιος ο Κικέρωνας λέγει. Όντας λοιπόν η υπόθεση περί την όποια στρέφεται το παρόν έργο θαυμαστή, και αναγόμενη ως έκτούτου στο είδος του θαυμαστού, τα τρία τουτα είναι μέσα στις προθέσεις της αρχής του προοιμίου ή προλόγου. [Πράγματι, λέγει ότι θα παρουσιάσει τα όσα όποιος είδε στον πρώτο ουρανό δεν κατόρθωσε να συγκρατήσει στη μνήμη του. Στη δήλωση αυτή συμπεριλαμβάνονται και τα

⁵² Πρόκειται για τη *Ρητορική προς Έρέννιο* (*Rhetorica ad Herennium*) —έργο άγνωστου συγγραφέα του 86-82 π.Χ., αποδιδόμενο από τα χειρόγραφα στον Μάρκο Τύλλιο Κικέρωνα (Marco Tullius Cicero, 106-43 π.Χ.) και φερόμενο επίσης υπό τον τίτλο *Rhetorica Nova* ή *Secunda*— I 6 και II. Ό Ρ. Τογνθες υποθέτει παραπομπή στο παρεμφερές χωρίο του πρώιμου (84 π.Χ.) κικερωνικού *Περί Εύρέσεως* (*De Inventione*, γνωστού και ως *Rhetorica Vetus* ή *Prima*), που αναφέρεται στη συγκέντρωση ύλικού για έναν ρητορικό λόγο και που ή παράδοσή του συγγέεται με της *Ρητορικής προς Έρέννιο*. Η σπάνιδα μνειών του υπόλοιπου

utilitate dicendorum benevolentia paratur, in admirabilitate attentio, in possibilitate docilitas. Utilitatem innuit, cum recitaturum se dicit ea quae maxime allectiva sunt desiderii humani, scilicet gaudia Paradisi; admirabilitatem tangit, cum promittit se tam ardua, tam sublimia dicere, scilicet conditiones regni celestis; possibilitatem ostendit, cum dicit se dicturum quae mente retinere potuit; si enim ipse, et alii poterunt.⁵² Haec omnia tanguntur in verbis illis, ubi dicit se fuisse in primo celo, et quod dicere vult de regno celesti quicquid in mente sua quasi thesaurum potuit retinere. Viso igitur de bonitate ac perfectione prime partis prologi, ad litteram accedatur.

[20]⁵³ Dicit ergo quod «gloria primi Motoris», qui Deus est, «in omnibus partibus universi resplendet», sed ita ut «in aliqua parte magis et in aliqua minus». ⁵⁴ Quod autem ubique resplendeat, ratio et auctoritas manifestat. Ratio sic: Omne quod est, aut habet esse a se, aut ab alio. Sed constat quod habere esse a se non convenit nisi uni, scilicet primo, seu principio, qui Deus est, cum habere esse <a se> arguat per se necesse esse, et per se necesse esse non competat nisi uni, scilicet primo, seu principio, quod est causa omnium; ergo omnia quae sunt, praeter unum ipsum, habent esse ab aliis. ⁵⁵ Si ergo accipiatur ultimum in uni-

δαντικοῦ ἔργου καὶ στὰ δύο αὐτὰ κείμενα προστέθηκε παροδικὰ στὴν ἐπιχειρηματολογία τῶν δύσπιστων γιὰ τὴ γνησιότητα τῆς ἐπιστολῆς.

⁵³ Σημείωση στὴν ὠα ποὺ πειρσεύρησε στὸ κείμενο, κατὰ τὸν E. Cecchini, ὁ.π., σσ. XLVI-XLVII.

⁵⁴ Στὴν προσπάθεια τοῦ C. Raolazzi, ὁ.π., σσ. 99-103, νὰ προβάλει τὴν ἀληθοφάνεια ὡς δυνατότητα (*possibilitas*) καὶ κάθε ἄλλου, ὑπὸ τοὺς πνευματικούς δρους τοῦ Δάντη, νὰ ψάλει ἀντίστοιχου ὕψους βιώματα, ὁ E. Cecchini, ὁ.π., σ. 44, ἀπαντᾷ ἐμμένοντας στὴ βούληση τοῦ γράφοντος νὰ πείσει ἀπλῶς γιὰ τὴν ἀλήθεια τῶν ἀφηγούμενων.

⁵⁵ Παρ. I 1-3 — βλ. Ἐπίμετρο.

τρία.]⁵³ Καθότι ἡ χρησιμότητα τῶν λεγομένων ἐξασφαλίζει τὴν εὐνοϊκὴ προδιάθεση, ἢ θαυμαστὴ ἀφήγηση τὴν προσοχή, ἢ ἀληθοφάνεια τὴν περιέργεια. Κάνει τὴ χρησιμότητα ὀφθαλμοφανὴ ὁ γράφων ὅταν λέγει πῶς θὰ διηγηθεῖ ὅ,τι τὸ ἐλκυστικότερο γιὰ τὶς ἀνθρώπινες ἐπιθυμίες, δηλαδή τὶς τέρψεις τοῦ Παραδείσου· κάνει τὴ θαυμαστότητα αἰσθητὴ ὅταν ὑπόσχεται νὰ μιλήσει γιὰ πράγματα τόσο ἀπρόσιτα ὅσο καὶ ὑψηλά, δηλαδή γιὰ τὶς συνθήκες στὸ βασιλείο τῶν οὐρανῶν· προβάλλει τὴν ἀληθοφάνεια ὅταν λέγει πῶς θ' ἀναφέρει ὅσα κατόρθωσε νὰ συγκρατήσῃ στὴ μνήμη του — γιὰτὶ, ἂν τὸ κατάφερε αὐτός, τότε κι ἄλλοι τὸ μποροῦν.⁵⁴ Πάντα ταῦτα θίγονται ἐκεῖ ὅπου λέγει ὅτι αὐτὸς βρισκόταν στὸν πρῶτο οὐρανό, κι ὅτι προτίθεται νὰ πει γιὰ τὸ βασιλείο τῶν οὐρανῶν ὅτιδὴποτε στὴ μνήμη του, σὰν θησαυρό, μπόρεσε νὰ συγκρατήσῃ. Ἀφοῦ λοιπὸν καταδείχτηκε ἡ ὀρθότητα καὶ ἡ ἐντέλεια στὸ πρῶτο μέρος τοῦ προλόγου, ἄς προχωρήσουμε στὸ γράμμα του.

[20] Λέγει λοιπὸν ὅτι «ἡ δόξα τοῦ πρώτου Κινουόντος», ποὺ εἶναι ὁ Θεός, «σὲ ὅλα τὰ μέρη τῆς οἰκουμένης φεγγοβολᾷ», κατὰ τρόπον ὅμως ὥστε «ἄλλοῦ περισσότερο κι ἄλλοῦ λιγότερο». ⁵⁵ Ὅτι παντοῦ λάμπει, λογικὴ καὶ αὐθεντία τὸ πιστοποιοῦν. Ἡ λογικὴ ἔτσι: Ὅτιδὴποτε ὑπάρχει εἴτε ὀφείλει τὴν ὑπαρξή του ἐν ἑαυτῷ εἴτε σὲ κάτι ἄλλο. Ἀλλὰ εἶναι σαφὲς ὅτι τὴν ὑπαρξή του ἐν ἑαυτῷ δὲν τὴν ὀφείλει πάρεξ ἑνα, δηλαδή τὸ πρῶτο ὄν, ἥτοι τὴ ἀρχή, ποὺ εἶναι ὁ Θεός· καθὼς ἡ ὑπαρξη ἐν ἑαυτῷ συνεπάγεται ἀναγκαστικὰ τὴν ἀφραυτοῦ ὑπαρξη, καὶ ἡ ὑπαρξη ἀφραυτοῦ δὲν ἀπόκειται ἀναγκαστικὰ παρὰ σὲ ἑνα, δηλαδή στὸ πρῶτο ὄν, ἥτοι στὴν ἀρχή, ποὺ εἶναι ἡ αἰτία τῶν πάντων· ἄρα ὅ,τι ὑπάρχει, ἐξὸν ἀπὸ τὸ ἑνα ἐκεῖνο, ὀφείλει τὴν ὑ-

verso, non quodcunque, manifestum est quod id habet esse ab aliquo; et illud a quo habet a se vel ab aliquo. Si a se, sic est primum; si ab aliquo, et illud similiter vel a se vel ab aliquo. Et cum non aliud esset sic procedere in infinitum in causis agentibus, ut probatur in secundo *Metaphysicorum*, erit devenire ad primum, qui Deus est.⁵⁶ Et sic, mediate vel immediate, omne quod habet esse habet esse ab eo; quia ex eo quod causa secunda recipit a prima, influit super causatum ad modum recipientis et reddentis radium, propter quod causa prima est magis causa.⁵⁷ Et hoc dicitur in libro *De Causis* quod «omnis causa primaria plus influit super suum causatum quam causa universalis secunda». Sed hoc quantum ad esse.

[21]⁵⁸ Quantum vero ad essentiam, probo sic: Omnis essentia, preter primam, est causata, alias essent plura que essent per

⁵⁶ Ἀνάπτυξη ἑνὸς τυπικοῦ διαζευκτικοῦ συλλογισμοῦ ἢ «διλήματος» — πβ. πρόχειρα Ε.Π. Παπανοῦτσος, *Λογική* (Ἀθ.: «Δωδώνη» <Φιλοσοφία>, 21974), σσ. 159 κ.έξ. Ἡ μορφοποίηση τοῦ συγκεκριμένου συλλογισμοῦ ἀφήνεται στὸν ἀναγνώστη, γι' αὐτὸ καὶ ὁ E. Cecchini, *ὁ.π.*, σσ. 44-45, τὸν ἀποκαλεῖ «συμπληρωματικό».

⁵⁷ Ὁ E. Cecchini, *ὁ.π.*, σ. 20, προσθέτει μετὰ τὴ λέξη αὐτὴ ἕνα «παρά» (*sic <quam> procedere*), ποῦ ἡ παρουσία του μάλλον συσκοτίζει τὸ νόημα.

⁵⁸ Ἐπὶ λέξει, «μὲ δημιουργικά αίτια»

⁵⁹ Ἀριστοτέλης, *Μετὰ τὰ Φυσικά Α' ἔλαττον* 994α 1-2: «Ἄλλὰ μὴν ὅτι γ' ἔστιν ἀρχὴ τις καὶ οὐκ ἄπειρα τὰ αίτια τῶν ὄντων οὐτ' εἰς εὐθυωρίαν οὔτε κατ' εἶδος, δηλον».

⁶⁰ Ἡ ἀρχὴ τοῦ ἀνόνημου (ψευδο-αριστοτελικοῦ) *Liber De Causis* 11 — λατινικὴ μετάφραση ἑνὸς νεοπλατωνικῆς πνοῆς κέντρωνα ἀπὸ τὴν ἀραβικὴ γλώσσα (πρωτότυπος τίτλος: *Kalām fi mahd al-khair*).

⁶¹ Ἡ, μὲ λιγότερη εὐκρίνεια, οὐσία (*essentia*, καὶ ὄχι *substantia*), σὲ διαστολὴ πρὸς τὴν ὑπαρξὴ, κάποτε καὶ εἶναι (*existentia/esse*) — ποῦ καὶ μεταξύ τους ἐπιδέχονται διαφοροποιητικὲς σημασιοδοτήσεις. Βλ. τὴν παρέμβαση R. Eucken στὸν André Lalande, *Λεξικὸν τῆς Φιλοσοφίας*,

παρξή του σὲ ἄλλο.⁵⁶ Ἄν λοιπὸν λάβουμε τὸ ἔσχατο τῆς οἰκουμένης, κι ὄχι τυχαῖα ὀτιδήποτε, εἶναι πρόδηλο πὼς ὀφείλει τὴν ὑπαρξή του σὲ κάτι ἄλλο· κι αὐτὸ ὀπου ἐκεῖνο τὴν ὀφείλει, ἐν ἑαυτῶ ἢ σὲ κάτι ἄλλο. Ἄν ἐν ἑαυτῶ, τοῦτο εἶναι τὸ πρῶτο· ἂν σὲ ἄλλο, κι ἐκεῖνο ὀμοίως εἶτε ἐν ἑαυτῶ εἶτε σὲ κάτι ἄλλο. Καί, ἀφοῦ δὲν εἶναι δυνατὸν ἔτσι⁵⁷ νὰ συνεχίσουμε ἐπάπειρον μὲ αίτιατὰ αίτιων,⁵⁸ ὀπως καταδεικνύεται καὶ στὸ δεύτερο τῶν *Μεταφυσικῶν*,⁵⁹ θὰ φτάσουμε στὸ πρῶτο, ποῦ εἶναι ὁ Θεός. Καὶ οὔτω-πως, ἐμμέσως ἢ ἀμέσως, ὀτιδήποτε ὑπάρχει ὀφείλει τὴν ὑπαρξή του σ' Ἐκεῖνον, καθότι ἐκεῖνο τὸ ὀποῖο ἢ δεύτερη αίτια δέχεται ἀπὸ τὴν πρώτη εἶναι ποῦ τὴν κάνει νὰ ἐπενεργεῖ ἐπὶ τῶν αίτιατῶν τῆς, καταπῶς ὁ δέκτης καὶ ἀνακλαστὴς μῖς ἀκτίνας, κι ὠς ἐκτῶτου ὀποια ἢ πρώτη αίτια τοιαύτη ἢ μείζων αίτια. Κι αὐτὸ λέγεται στὸ βιβλίο *Περὶ Αἰτίων*, ὀτι δηλαδὴ: «κάθε πρωταρχικὴ αίτια ἐπενεργεῖ ἐπὶ τοῦ ἀποτελέσματός τῆς πάνω ἀπὸ οἰαδήποτε δεύτερη οἰκουμενικὴ αίτια».⁶⁰ Τοσαῦτα ὀσον ἀφορᾶ στὴν ὑπαρξὴ.

[21] Ὅσον ἀφορᾶ, τώρα, στὴν ὑπόσταση,⁶¹ ἰδοῦ ἢ ἐπιχειρηματολογία μου: Κάθε ὑπόσταση, πέραν τῆς πρώτης, εἶ-μτφρ. μὲ ἐπιμ. Εὐτυχίου Π. Φικιῶρη, τ. 4. (Ἀθ.: Πάπυρος, χ.χ.), σ. 1543: «Ἡ οὐσία εἶναι ἢ ἐννοιολογικὴ φύση ἑνὸς πράγματος. Γίνεται ἀντιληπτὴ σάν ἕνα δυνάμει ὄν. Ἀντίθετα, ἢ ὑπαρξὴ εἶναι ἢ πλήρης παρουσία, ultima actualitas. Ἐτσι, παρουσιάζεται σάν νὰ προστίθεται στὴν οὐσία». Ἡ σχολαστικὴ διάκριση ἔχει νεοπλατωνικὸ παρελθόν· οἱ ἐκκλησιαστικοὶ πατέρες τὴν ἀλίευσαν στὸν Ἀβικέννα (Χουσεῖν Ἴμπν Σινά, ἐκλατ. Avicenna, 980-1037), μᾶς πληροφορεῖ ὁ B. Nardi, *Il Punto...*, ὀ.π., σσ. 32-33, καὶ γύρω τῆς φούντωσε ζωερὴ διαμάχη μεταξύ ὀπαδῶν τοῦ Θωμᾶ Ἀκινάτη καὶ τοῦ Ἰωάννη Σκῶτου (John Duns Scotus, 1265/1266-1308)· τὴ θέση τῶν δευτέρων κατέλαβαν στὸν 13. αἰ. οἱ ἐρημητικοὶ (τοῦ τάγματος τοῦ Ἁγίου Αὐγουστίνου), ποῦ ὑποστήριζαν τῖς ἀκρᾶα χωριστικὲς ἀπόψεις τοῦ Αἰγίδιου Ρωμαίου (βλ. §3 σημ.).

se necesse esse, quod est impossibile. Quidquid causatum <est> vel a natura vel ab intellectu; et quod a natura, per consequens causatum est ab intellectu, cum natura sit opus intelligentiæ. Omne ergo quod est causatum, est causatum ab aliquo intellectu mediate vel immediate.⁵⁹ Cum ergo virtus sequatur essentiam cuius est virtus, si essentia <intellectiva est causata, virtus essentie> intellectivæ est tota et unius quod causat. Et sic, quemadmodum prius devenire erat ad primam causam ipsius esse, sic nunc essentie et virtutis.⁶⁰ Propter quod patet quod omnis essentia et virtus procedit a prima, et intelligentiæ inferiores recipiunt quasi a radiante, et reddunt radios superioris ad suum inferius ad modum speculorum. Quod satis aperte tangere videtur Dionysius *de Cælesti Hierarchia* loquens.⁶¹ Et propter hoc dicitur in libro *De Causis* quod «omnis intelligentia est plena formis». Patet ergo quomodo ratio manifestat divinum lumen, idest divinam bonitatem, sapientiam et virtutem, resplendere ubique.

[22]⁶² Similiter etiam a scientius facit auctoritas. Dicit enim Spiritus Sanctus per *Hieremiam*: «Numquid non celum et terram ego impleo?»; et in Psalmo: «Quo ibo a spiritu tuo? et quo a facie tua fugiam? Si ascendero in celum, tu illic es; si descendero in infernum, ades. Si sumpsero pennas meas...» etc. Et *Sapientia* dicit quod «Spiritus Domini replevit orbem terrarum».

⁶² Διλημματικός επίσης συλλογισμός, τυπικότερος του προηγούμενου, που εισάγει στην έννοια της «ἀρετῆς».

⁶³ Στο νεοπλατωνίζον σύγγραμμα του ψευδο-Διονύσιου Ἀρεοπαγίτη *De Cælesti Hierarchia* (±500 μ.Χ.) III 2. Τόσο σὲ αὐτὸ τὸ βιβλίο ὅσο καὶ στὸ *Περὶ Αἰτίων* ἡ δianoia εἶναι προσωποποιημένη, οἰονεὶ ἐνεργητικὸ ὑποκείμενο (π.χ. ἄγγελος) ἐπιφορτισμένο μὲ τὴν ὑπόσταση καὶ τὴν κίνηση τῶν οὐρανῶν· στὴν ἀμφιλογικότητα τῆς λέξης ὁ R.S. Haller, *ὁ.π.*, σ. 106 σημ., ἀποδίδει «μέρος ἀπὸ τῆ σκοτεινότητα τοῦ ἑδαφίου».

⁶⁴ *De Causis* IX (X) 92.

ναί αιτιατό. Ειδάλλως, θὰ ἔπρεπε νὰ εἶναι πλῆθος πράγματα ὑφιστάμενα ἀφ'αυτοῦ τους ἀναγκαστικά — ὅπερ ἀδύνατον. Ἐπειδὴ κάθε αιτιατό εἶναι εἴτε ἀπὸ τὴ φύση εἴτε ἀπὸ τὴ δianoia. Κι ἂν ἀπὸ τὴ φύση, ἀποτελεῖ κατὰ συνέπεια αιτιατό κάποιας δianoias, καθόσον ἡ φύση εἶναι προἰόν δianoias. Ἄρα ὅτιδήποτε εἶναι αιτιατό ἀποτελεῖ αιτιατό κάποιας δianoias ἐμμέσως ἢ ἀμέσως.⁶² Ἐπομένως, δεδομένου ὅτι κάθε ἀρετὴ συνοδεύει τὴν ὑπόσταση ἐκείνου τοῦ ὁποῖου ἀποτελεῖ ἀρετὴ, ἂν ἡ διανοητικὴ ὑπόσταση εἶναι αιτιατό, ἡ ἀρετὴ τῆς ἀνήκει πλήρως κι ἀποκλειστικῶς στὸ αἰτιό τῆς. Κι ἔτσι, κατὰ τὸν τρόπο πού προηγούμενα ἀναχθήκαμε στὴν πρωταρχικὴ αἰτία τῆς ἴδιας τῆς ὑπαρξης, φτάνουμε τώρα σ' αὐτὴν τῆς ὑπόστασης καὶ τῆς ἀρετῆς. Γι' αὐτὸ κι εἶναι ξεκάθαρο πῶς κάθε ὑπόσταση καὶ ἀρετὴ πηγάζει ἀπὸ τὴν πρώτη, καὶ οἱ ὑποδεέστερες δianoies τὶς παραλαμβάνουν σὰν ἀπὸ ἀκτινοβόλο κέντρο, κι ἀντανάκλουν τὶς ἀχτίδες ἄνωθεν στὰ κατώτερά τους, δίκην κατόπτρων. Τὸ ὁποῖο ἀρκετὰ φανερὰ βλέπουμε νὰ θίγει ὁ Διονύσιος μιλώντας *Περὶ τῆς Οὐρανοῦ Ἱεραρχίας*.⁶³ Κι ἀκριβῶς γι' αὐτὸ λέγεται στὸ βιβλίο *Περὶ Αἰτίων* ὅτι «κάθε δianoia εἶναι πλήρης μορφῶν».⁶⁴ Διασαφεῖται λοιπὸν πῶς ἡ λογικὴ δείχνει τὸ θεῖο φῶς, τὴ θεία τουτέστιν ἀγαθότητα, σοφία καὶ ἀρετὴ, νὰ λάμπει παντοῦ.

[22] Τὸ ἴδιο τοῦτο μετὰ γνώσεως καταδεικνύει ἡ αὐθεντία. Λέγει, πράγματι, τὸ Ἅγιο Πνεῦμα διὰ τοῦ Ἱερεμίου: «μὴ οὐχὶ τὸν οὐρανὸν καὶ τὴν γῆν ἐγὼ πληρῶ;»⁶⁵ καὶ στὸν Ψαλμὸ: «ποῦ πορευθῶ ἀπὸ τοῦ πνεύματός σου καὶ ἀπὸ τοῦ προσώπου σου ποῦ φύγω; ἐὰν ἀναβῶ εἰς τὸν οὐρανόν, σὺ εἶ ἐκεῖ· ἐὰν καταβῶ εἰς τὸν ἄδην, πάρει· ἐὰν ἀναλάβοιμι τὰς

⁶⁵ Ἱερεμίας ΚΓ' 24.

Et *Ecclesiasticus* in quadragesimo secundo: «Gloria Domini plenum est opus eius». ⁶³Quod etiam scriptura paganorum contestatur; unde Lucanus in nono: «Iuppiter est quodcunque vides, quocunque moveris».

[23] ⁶⁴Bene ergo dictum est cum dicit quod divinas radius sive divina gloria «per universum penetrat et resplendet»: penetrat quantum ad essentiam; resplendet quantum ad esse. ⁶⁵Quod autem subicit de «magis et minus» habet veritatem in manifesto, quoniam videmus in aliquo excellentiori gradu essentiam aliquam, <aliquam> vero in inferiori; ut patet de celo et elementis, quorum quidem illud incorruptibile, illa vero corruptibilia sunt.

[24] ⁶⁶Et postquam premisit hanc veritatem, prosequitur ab ea circumloquens Paradisum; et dicit quod fuit «in celo illo quod de gloria Dei, sive de luce, recipit affluentius». ⁶⁷Propter quod sciendum quod illud celum est celum supremum, continens corpora universa et a nullo contentum, intra quod omnia corpora moventur, ipso <in> sempiterna quiete permanente, virtutans [et] omnia sua contenta et a nulla corporali substantia virtutem recipiens. ⁶⁸Et dicitur empyreum, quod est idem quod celum igne

⁶⁶ Ψαλμοί ρλη/ρλθ', σττ. 7-9.

⁶⁷ Σοφία Σολομώντος Α' 7.

⁶⁸ Σοφία Σιράχ ΜΒ' 16.

⁶⁹ Marcus Annæus Lucanus (39-65 μ.Χ.), *Φαρσάλια (Pharsalia)* ΙΧ, στ. 580.

⁷⁰ Παρ. Ι 2-3 — βλ. Επίμετρο. Ἡ «διεισδυτικότητα», ὅπως βλέπουμε στὴ συνέχεια, περιπλέκει τὴ συνέπεια τῶν συλλογισμῶν μὲ τὴν αἰφνιδιαστικὴ τῆς ἐμφάνισι τῶρα — ἐκτός κι ἂν ὑποθέσουμε, λέει ὁ E. Cecchini, ὁ.π., σ. 46, ὅτι ἐξέπεσε ἕνα *et penetrare* ἀπὸ τὴν κατακλείδα τῆς § 21 («νὰ λάμπει <καὶ νὰ διεισδύει> παντοῦ»). Πάντως, δὲν εἶναι κύρια πρόθεσι τοῦ ἐπιστολογράφου νὰ συνεισφέρει στὴ διάκρισι «ὑπαρξῆς» καὶ «ὑπόστασις» — πβ. B. Martinelli, «"Esse" ed "essentia" nell'*Epistola a Cangrande* (capp. 20-23)»: *Critica letteraria* 12. (1984), σσ. 627-72.

⁷¹ Ὁ ὅρος «ὑπόστασις», μὲ τὴν εὐρεία ἐδῶ σημασία τῆς ἐνεργοῦ πα-

πτέρυγὰς μου...» κλπ.⁶⁶ Καὶ ἡ Σοφία Σολομώντος λέγει ὅτι «πνεῦμα κυρίου πεπλήρωκεν τὴν οἰκουμένην». ⁶⁷Κι ἡ Σοφία Σιράχ στὸ τεσσαρακοστὸ δεύτερο: «τῆς δόξης κυρίου πλήρες τὸ ἔργον αὐτοῦ». ⁶⁸Τὸ ὁποῖο ἐπιβεβαιώνουν καὶ τὰ γραπτὰ τῶν ἐθνικῶν, ὅπως ὁ Λουκανὸς στὸ ἕνατο: «Ὁ Ζεὺς εἶναι ὅπου κι ἂν κοιτᾶς, ὅπου κι ἂν βαδίζεις». ⁶⁹

[23] Καλῶς λοιπὸν τὸ λεχθέν, ὅταν λέγεται ὅτι ἡ θεία ἀχτίδα, ἤγουν ἡ θεία δόξα, «τὴν οἰκουμένη διαπερνᾷ καὶ λάμπει»: ⁷⁰διαπερνᾷ ὡς πρὸς τὴν ὑπόστασι· λάμπει ὡς πρὸς τὴν ὑπαρξῆ. Ὅ,τι προστίθεται μὲ τὸ «περισσότερο καὶ λιγότερο» ἀληθεύει ἐμφανέστατα, καθότι βλέπουμε κάποιαν ὑπόστασι σὲ βαθμὸ ἐξοχότερο, κάποιαν ἄλλη ὅμως σὲ ὑποδεέστερον ⁷¹ — ὅπως εἶναι ὀλοφάνερο περὶ οὐρανοῦ καὶ στοιχείων τὸ ἕνα νὰ εἶναι ἀφθαρτο καὶ τ' ἄλλα φθαρτά.

[24] Κι ἀφοῦ ἔχει προτάξει αὐτὴ τὴν ἀλήθεια, συνεχίζει μιλώντας περιφραστικὰ γιὰ τὸν Παράδεισο· καὶ λέγει πὼς βρέθηκε σ' ἐκεῖνον τὸν οὐρανὸ ὅπου «τὴ δόξα τοῦ Θεοῦ, ἦτοι τοῦ φωτός, πλέρια ἀπολάμβανε». ⁷² Ὅθεν νοητέο πὼς ὁ οὐρανὸς αὐτὸς εἶναι ὁ ὑψιστος οὐρανός, ποὺ περιλαμβάνει ὅλα τὰ οἰκουμενικὰ σώματα καὶ ἀπὸ κανένα δὲν περιλαμβάνεται, ⁷³ ποὺ ἐντὸς του ὅλα τὰ σώματα κινουῦνται, τοῦ ἰδίου παραμένοντος σὲ ἀδιατάρακτη ἡρεμία, ⁷⁴ ποὺ χορηγεῖ ἀρετὴ σὲ ὅλα ὅσα περιλαμβάνει καὶ ἀπὸ καμία σωματικὴ ὑπόστασι τὴν ἀρετὴ του δὲν παραλαμβάνει. Καὶ ἀποκαλεῖται *ἐμπυραῖον*, ποὺ σημαίνει ὅτι εἶναι ὁ φλεγόμε-
ρουσίας μέσα στὴν οἰκουμένη, θέτει τέρμα στὴ σχολαστικὴ διάκρισι ποὺ προηγήθηκε. ⁷² Παρ. Ι 4 — βλ. Επίμετρο.

⁷³ Ἐστὶ ὁ.π. ΙΙ, σττ. 112-14, ἀλλὰ καὶ στὸ *Συμπ.* ΙΙ 3,11 — ὅπου καὶ κάτι παραπάνω γιὰ τὴν σωματικότητα τοῦ ἐμπυρου οὐρανοῦ.

⁷⁴ Πβ. καὶ *Συμπ.* ΙΙ 3,10.

sive ardore flagrans; non quod in eo sit ignis vel ardor materialis, sed spiritualis, quod est amor sanctus, sive caritas.

[25] ⁶⁹Quod autem de divina luce plus recipiat, potest probari per duo: primo, per suum omnia continere et a nullo contineri; secundo, per sempiternam suam quietem sive pacem. ⁷⁰Quantum ad primum, probatur sic: Continens se habet ad contentum in naturali situ, sicut formativum ad formabile, ut habetur in quarto *Physicorum*. Sed in naturali situ totius universi primum celum est omnia continens; ergo se habet ad omnia sicut formativum ad formabile; quod est se habere per modum cause. Et quum omnis vis causandi sit radius quidam profluens a prima causa, que Deus est, manifestum est quod illud celum quod magis habet rationem cause magis de luce divina recipit.

[26] ⁷¹Quantum ad secundum, probatur sic: Omne quod movetur, movetur propter aliquid quod non habet, quod est terminus sui motus; sicut celum lune movetur propter aliquam partem sui, que non habet illud ubi ad quod movetur; et quia sui pars quolibet non adepto quolibet ubi (quod est impossibile) movetur ad aliud, inde est quod semper movetur et nunquam quiescit, et est eius appetitus. Et quod dico de celo lune intelligendum est de omnibus præter primum. Omne ergo quod movetur est in aliquo defectu et non habet totum suum esse simul. ⁷²Illud igitur celum quod a nullo movetur, in se et in qualibet sui parte habet quicquid potest modo perfecto, ita quod motu non indiget ad suam perfectionem. Et cum omnis perfectio sit radius primi, quod est in summo gradu perfectionis, manifestum est quod ce-

⁷⁵ Πβ. *Συμπ.* II 3,8 καὶ *Παράδεισος* XXX 38-40.

⁷⁶ Πβ. γενικὰ Ἀριστοτέλης, *Φυσικῆς Ἀκροάσεως* Δ' 4, 211b.

⁷⁷ Ὀμοίως καὶ στὸ *Συμπ.* II 3,9.

νος ἀπὸ τῆς ἴδιας του τῆς λαύρας τῆ φωτιά οὐρανός — ὄχι διότι ἐντός του ὑπάρχει ὑλική φωτιά ἢ λαύρα, παρὰ πνευματική, ποὺ παναπεῖ ἱερὴ ἀγάπη ἢ θεία χάρη.⁷⁵

[25] “Ὅτι αὐτὸς δέχεται τὸ μεγαλύτερο μέρος ἀπὸ τὸ θεῖο φῶς μπορεῖ ν’ ἀποδειχτεῖ διττῶς: πρῶτον, ἀπ’ τ’ ὅτι περιλαμβάνει τὰ πάντα ἐντός του καὶ ἀπὸ κανένα δὲν περιλαμβάνεται· δεύτερο, ἀπ’ τὴν ἀδιατάρακτη ἡρεμία ἢ γαλήνη του. Ὅσον ἀφορᾷ στὸ πρῶτο, ἀποδεικνύεται οὕτω: Τὸ περιέχον τίθεται ἔναντι τοῦ περιεχομένου φύσει ὅπως τὸ μορφοποιητικὸ ἔναντι τοῦ μορφοποιούμενου, καταπῶς ἀναφέρεται στὸ τέταρτο τῶν *Φυσικῶν*.⁷⁶ Πλὴν ὅμως, στὴ φύση τοῦ σύμπαντος κόσμου, ὁ πρῶτος οὐρανός εἶναι τὸ περιέχον τῶν πάντων· ἄρα τίθεται ἔναντι τῶν πάντων ὅπως τὸ μορφοποιητικὸ ἔναντι τοῦ μορφοποιούμενου — δηλαδή κατὰ τὸν τρόπο τοῦ αἰτίου τους. Κι ἀφοῦ κάθε αἰτιακὴ δύναμη ἀποτελεῖ ἀχτίδα ἐκπεμπόμενη ἀπὸ τὴν πρώτη αἰτία, ποὺ εἶναι ὁ Θεός, καθίσταται πρόδηλο πῶς αὐτὸς ὁ οὐρανός, ποὺ τὰ μέγιστα ἰσχύει ὡς αἰτία, δέχεται καὶ τὸ μέγιστο μέρος τοῦ θείου φωτός.

[26] Ὅσο γιὰ τὸ δεύτερο, ἀποδεικνύεται ἔτσι: Ὅτιδήποτε κινεῖται παίρνει κίνηση ὡς πρὸς κάτι ποὺ τοῦ λείπει, ποὺ εἶναι ὁ σκοπὸς τῆς κίνησής του· ἔτσι, π.χ., ὁ οὐρανός τῆς Σελήνης κινεῖται ἐξαιτίας κάποιου μέρους του ποὺ δὲν βρίσκεται στὴν κατάσταση ἐκείνου πρὸς τὸ ὅποιο τείνει· κί ἐπειδὴ, μὴ ἔχοντας ὅλα του τὰ μέρη καταλάβει τὴ θέση ποὺ τοὺς ἀντιστοιχεῖ (καθότι εἶναι ἀδύνατο) κινεῖται πρὸς ἄλληλα, συνεπάγεται ὅτι πάντα κινεῖται καὶ ποτὲ δὲν ἡρεμεῖ, κί ἐτοῦτο εἶναι ὁ πόθος του.⁷⁷ Κι ὅ,τι λέγω γιὰ τὸν οὐρανὸ τῆς Σελήνης νοητέο καὶ γιὰ ὅλους ἐκτὸς τοῦ

lum primum magis recipit de luce primi, qui est Deus.⁷³ Ista tamen ratio videtur arguere ad destructionem antecedentis, ita quod simpliciter et secundum formam arguendi non probat. Sed si consideremus materiam eius, bene probat, quia de quodam sempiterno, in quo posset defectus sempiternari: ita quod, si Deus non dedit sibi motum, patet quod non dedit sibi materiam in aliquo egentem.⁷⁴ Et per hanc suppositionem tenet argumentum ratione materie; et est similis modus arguendi ac si diceremus: «Si homo est, est risibile»; nam in omnibus convertibilibus tenet similis ratio gratia materie. Sic ergo patet: cum dicit «in illo celo, quod plus de luce Dei recipit», intelligit circumloqui Paradisum, sive celum empyreum.

[27] ⁷⁵Præmissis quoque rationibus consonanter dicit Philosophus in primo *De Celo*, ubi dicit quod celum «tanto habet ho-

⁷⁸ Πβ. *δ.π.* II 3,8. Ἡ κατάληξη στο συμπέρασμα γίνεται ἐδῶ κατὰ τρόπο καταχρηστικό, καὶ ὁ γράφων θὰ τὸ ἐπισημάνει ἀμέσως πρὶο κάτω.

⁷⁹ Τὸ «προηγούμενο» ἐδῶ: ἡ προκείμενη πού προκύπτει ἀπὸ ἄλλη προκείμενη.

⁸⁰ Πβ. καὶ *Συμπ.* II 3,8.

⁸¹ Ἀναπτύσσεται ἓνας ἄμεσος ὑποθετικός συλλογισμός (πβ. Ε.Π. Παπανοῦτσος, *δ.π.*, σσ. 148 κέξ.) πού πάσχει κατὰ τὴν ἀντιστρεψιμότητα τῶν ὄρων του, ἐφόσον ἡ ἀντιστροφή τοῦ ἀριστοτελικοῦ ἀποφθέγματος («ὅτιδήποτε εἶναι ἐλλιπὲς κινεῖται») δὲν ἀληθεύει, γιατί ὑπάρχουν πολλὰ ἐλλιπὴ πράγματα στὸν κόσμο πού δὲν κινεῖται (ἀδυναμία ἐγκυρότητας ὡς πρὸς τὴν «ὕλη»). Μὲ τὴ διάσταση τῆς αἰωνιότητος καὶ στὰ δύο σκέλη ἡ ἀντιστρεψιμότητα καθίσταται ἐφικτή: «ὅτιδήποτε εἶναι αἰώνια χωρὶς ἐλλειψη εἶναι καὶ αἰώνια ἀκίνητο» — καὶ ἀντιστρόφως. Πβ. E. Cecchini, *δ.π.*, σσ. 47-48, πού ἐλέγχει καὶ τὶς παλαιότερες παραδρομὲς στὴν ἑρμηνεία τοῦ χωρίου.

⁸² Πβ. σχετ. B. Martinelli, «La Dottrina dell'empireo nell'«Epistola a Cangrande» (capp. 24-27)»: *Studi danteschi* 57. (1985), σσ. 49-143.

πρώτου. Καθετὶ συνεπῶς πού κινεῖται εἶναι ἐλλιπὲς ὡς πρὸς κάτι, καὶ δὲν ἐμπεριέχει ταυτόχρονα ὅλο του τὸ εἶναι. Ὡς ἐκτούτου, ὁ οὐρανὸς ἐκεῖνος πού δὲν κινεῖται ἀπὸ τίποτε ἄλλο περιέχει ἐν ἑαυτῷ καὶ σὲ κάθε του μέρος ὅτιδήποτε μπορεῖ νὰ κατέχει,⁷⁸ οὕτως ὡστε δὲ χρειάζεται κίνηση γιὰ νὰ φτάσει στὴν τελειότητά του. Κι ἐφόσον κάθε τελειότητα ἀποτελεῖ ἀχτίδα τοῦ πρωταρχικοῦ ὄντος, πού βρίσκεται σὲ τελειότητα ὑψίστου βαθμοῦ, γίνεται φανερό πῶς ὁ πρῶτος οὐρανὸς τὰ μέγιστα δέχεται ἐκ φωτὸς τοῦ πρώτου, πού εἶναι ὁ Θεός. Ἐντούτοις, βλέπουμε τοῦτο τὸν συμπερασμὸ νὰ τεκμηριώνεται μέσα ἀπὸ τὴν κατάρριψη τοῦ προηγούμενου,⁷⁹ μὲ ἀποτέλεσμα νὰ μὴ ἔχει ἀπὸ μόνος του ἀρκετὴ ἀποδεικτικὴν ἰσχὺ καὶ νὰ μὴ συμφωνεῖ μὲ τὴν ιδεώδη μορφή τῶν συλλογισμῶν. Ἄν ὅμως ἀναστοχαστοῦμε τὸ περιεχόμενό του, ἡ ἀποδεικτικὴ ἰσχὺς του εἶναι θαυμάσια, ἐπειδὴ ἀναφέρεται σὲ κάτι αἰώνιο, ὅπου καὶ ἡ ἐνδεχόμενη ἐλλειψη δυνατὸν νὰ εἶναι αἰώνια· ὡστε, ἂν ὁ Θεὸς δὲν τοῦ ἔδωσε κίνηση, ὀλοφάνερα δὲν τοῦ ἔδωσε μήτε ὕλη ἐνδεὴ σὲ ἄλλο τι.⁸⁰ Καὶ μὲ μιὰ τέτοια ὑπόθεση, τὸ ἐπιχειρήμα ἰσχύει χάριν τοῦ περιεχομένου του· κι εἶναι σὰ νὰ ἐπιχειρηματολογοῦμε κατὰ τὸν ἐξῆς τρόπο: «ἐὰν ὑπάρχει ὁ ἄνθρωπος, ὑπάρχει τὸ ὄν πού μπορεῖ νὰ γελάει» — καθόσον, ὅπως κι ἂν μεταστραφεῖ ἓνας τέτοιος συλλογισμός, ἰσχύει χάρις στὸ περιεχόμενό του.⁸¹ Ἐτσι λοιπὸν προκύπτει ξεκάθαρα: ὅταν λέγει «σὲ κείνο τὸν οὐρανὸ πού δέχεται περισσότερο ἀπὸ τὸ φῶς τοῦ Θεοῦ», προτίθεται νὰ ὑποδείξει περιφραστικὰ τὸν Παράδεισο, ἥτοι τὸν ἔμπυρο οὐρανό.⁸²

[27] Δεδομένων τῶν ἀνωτέρω, σὲ πλήρη συμφωνία λέγει ὁ Φιλόσοφος στὸ πρῶτο *Περὶ Οὐρανοῦ* ὅτι ἓνας οὐρανὸς «τὸ-

norabiliorem materiam istis inferioribus, quanto magis elongatum est ab hiis que hic». ⁷⁶Ad hoc etiam posset adduci quod dicit Apostolus *ad Ephesios* de Christo: «Qui ascendit super omnes celos, ut adimpleret omnia». Hoc est celum deliciarum Domini, de quibus delicias dicitur contra Luciferum per *Ezechiellem*: «Tu signaculum similitudinis, sapientia plenus et perfectione decorus, in deliciis Paradisi Dei fuisti».

[28] ⁷⁷Et postquam dixit quod fuit in loco illo Paradisi per suam circumlocutionem, prosequitur dicens se vidisse aliqua que recitare non potest qui descendit. Et reddit causam dicens quod «intellectus in tantum profundat se» in ipsum desiderium suum, quod est Deus, «quod memoria sequi non potest». ⁷⁸Ad que intelligenda sciendum est quod intellectus humanus in hac vita, propter connaturalitatem et affinitatem quam habet ad substantiam intellectualem separatam, quando elevatur, in tantum elevatur ut memoria post reditum deficiat propter transcendisse humanum modum. ⁷⁹Et hoc insinuat nobis per Apostolum *ad Corinthios* loquentem, ubi dicit: «Scio hominom (sive in corpore, sive extra corpus, nescio, Deus scit), raptum usque ad tertium celum, et vidit arcana Dei, que non licet homini loqui». Ecce, postquam humanam rationem intellectus ascensione transierat, quid extra se ageretur non recordabatur. ⁸⁰Hoc etiam est in-

⁸³ Ἀριστοτέλης, *Περὶ Οὐρανοῦ* Α' 2, 269b, 13-17: «Διόπερ ἐξ ἀπάντων ἂν τις τούτων συλλογιζόμενος πιστεύσειεν ὡς ἔστι τι παρὰ τὰ σώματα τὰ δεῦρο καὶ περὶ ἡμᾶς ἕτερον κεχωρισμένον, τοσοῦτον τιμιωτέραν ἔχον τὴν φύσιν ὅσῳ περ ἀφέστηκε τῶν ἐνταῦθα πλείον».

⁸⁴ *Πρὸς Ἐφεσίους* Δ' 10. ⁸⁵ Ἰεζεκιήλ ΚΗ' 12-13.

⁸⁶ *Παρ.* 1 5-6 — βλ. Ἐπίμετρο. ⁸⁷ Ὁ.π. 1 7-9.

⁸⁸ Ἡ ὁποία τὴν δεσμεύει, παρατηρεῖ ὁ B. Nardi, *Il Punto...*, ὁ.π., σ. 31, ἀντίθετα μὲ τὴν φαντασία. Δὲν εἶναι ἀπαραίτητη μιὰ τόσο κάθετη διάκρι-

σο ἔχει εὐγενέστερη ὕλη ὡς πρὸς κατωτέρους του, ὅσο περισσότερο ἀπέχει ἀπὸ τὰ ἐδῶ πράγματα». ⁸³ Στὸ ὁποῖο μπορεῖ νὰ προστεθεῖ ὅ,τι λέγει ὁ Ἀπόστολος *Πρὸς Ἐφεσίους* περὶ Χριστοῦ: «ὁ καταβάς αὐτός ἐστι καὶ ὁ ἀναβάς ὑπεράνω πάντων τῶν οὐρανῶν». ⁸⁴ Αὐτοὶ εἶναι οἱ οὐρανοὶ τέρψεων τοῦ Κυρίου· περὶ τῶν ὁποίων τέρψεων λέγεται κατὰ τοῦ Ἑωσφόρου διὰ στόματος Ἰεζεκιήλ: «Σὺ ἀποσφράγισμα ὁμοιώσεως καὶ στέφανος κάλλους ἐν τῇ τρυφῇ τοῦ παραδείσου τοῦ θεοῦ ἐγεννήθης». ⁸⁵

[28] Κι ἀφοῦ εἶπε ὅτι βρέθηκε σὲ τόπο Παραδείσου μὲ τὴν περίφρασή του, συνεχίζει λέγοντας ὅτι εἶχε δεῖ πράγματα ποὺ ὁ ἐκεῖθε κατερχόμενος ἀδυνατεῖ νὰ διηγηθεῖ. ⁸⁶ Καὶ δίνει τὴν ἐξήγηση λέγοντας ὅτι «ἡ διάνοια τόσο βαθιὰ πηγαινέει» μέσα στὴν ἴδια του τὴν ἐπιθυμία, ποὺ εἶναι ὁ Θεός, «ὥστε ἡ μνήμη δὲν μπορεῖ ν' ἀκολουθήσει». ⁸⁷ Γιὰ νὰ τὸ ἀντιληφθοῦμε, ἂς σημειωθεῖ ὅτι ἡ ἀνθρώπινη διάνοια σὲ τούτη τὴ ζωή, ὡς ἐκ τοῦ ὁμοούσιου καὶ τῆς ἐγγύτητος ποὺ ἔχει μὲ τὴν διιστάμενη διανοητικὴ οὐσία, ὅταν ἐξυψώνεται, τόσο πολὺ ἐξυψώνεται ὥστε ἡ μνήμη ἐπιστρέφοντας εἶναι ἀδυνατισμένη, ἐπειδὴ ἔχει ὑπερκεράσει τὴν ἀνθρώπινη τάξη. ⁸⁸ Κι αὐτὸ μᾶς εἰσηγεῖται ὁ Ἀπόστολος ἀπευθυνόμενος *Πρὸς Κορινθίους*, ὅπου λέει: «οἶδα ἄνθρωπον (εἴτε ἐν σώματι οὐκ οἶδα, εἴτε ἐκτὸς τοῦ σώματος οὐκ οἶδα, ὁ Θεὸς οἶδεν), ὅτι ἤρπαγη εἰς τὸν παράδεισον καὶ ἤκουσεν ἄρρητα ῥήματα, ἃ οὐκ ἐξὸν ἀνθρώπῳ λαλῆσαι». ⁸⁹ Ἴδου ποὺ ἡ διάνοια, ἔχοντας στὴν ἀνάβασή της ὑπερβεῖ τὴν ἀνθρώπινη λογική, τί εἶχε γύρω της συμβεῖ δὲν θυμόταν. Τὸ ἴδιο τοῦτο μᾶς

ση, κατὰ τὸν E. Cecchini, ὁ.π., σσ. 48-49, ποὺ παραπέμπει γιὰ τὶς πολλαπλῆς ἐξαρτήσεις τῆς μνήμης στὸν ἅγ. Θωμᾶ τὸν Ἀκινάτη, *Summa Theologiae* 1 79,6 κατακλείδα. ⁸⁹ Β' *Πρὸς Κορινθίους* 1Β' 2-4.

sinuatum nobis in *Mattheo*, ubi tres discipuli ceciderunt in faciem suam, nichil postea recitantes, quasi obliti. Et in *Ezechiele* scribitur: «Vidi, et cecidi in faciem meam». Et ubi ista invidis non sufficiant, legant Richardum de Sancto Victore in libro *De Contemplatione*, legant Bernardum in libro *De Consideratione*, legant Augustinum in libro *De Quantitate Anime*, et non invident. ⁸¹Si vero in dispositionem elevationis tante propter peccatum loquentis oblatrant, legant *Danielem*, ubi et Nabuchodonosor invenient contra peccatores aliqua vidisse divinitas oblivionique mandasse. ⁸²Nam «qui oriri solem suum facit super bonos et malos, et pluit super iustos et iniustos», aliquando misericorditer ad conversionem, aliquando severe ad punitionem, plus et minus, ut vult, gloriam suam quantumcunque male viventibus manifestat.

[29] ⁸³Vidit ergo, ut dicit, aliqua «que referre nescit et nequit rediens». Diligenter quippe notandum est quod dicit «nescit et nequit». Nescit quia oblitus, nequit quia, si recordatur et contentum tenet, sermo tamen deficit. ⁸⁴Multa namque per intellectum videmus quibus signa vocalia desunt; quod satis Plato insinuat in suis libris per assumptionem metaphorismorum, multa enim per lumen intellectuale vidit que sermone proprio nequivit exprimere.

⁹⁰ Κατὰ Ματθαῖον 12' 5-9, ὅπου ἡ διήγηση δὲν συμπίπτει μὲ τὴν ἐντύπωση τοῦ γράφοντος — 6, 9: «καὶ ἀκούσαντες οἱ μαθηταὶ ἔπεσον ἐπὶ πρόσωπον αὐτῶν καὶ ἐφοβήθησαν σφόδρα. [...] καὶ καταβαινόντων αὐτῶν ἀπὸ τοῦ ὄρους ἐνετείλατο αὐτοῖς ὁ Ἰησοῦς λέγων· μηδενὶ εἴπητε τὸ ὄραμα ἔως οὗ ὁ υἱὸς τοῦ ἀνθρώπου ἐκ νεκρῶν ἀναστῆ». ⁹¹ Ἰεζεκιήλ Β' 1.

⁹² Ριχάρδος τοῦ Ἀγίου Βίκτορα (Richard of St. Victor, †1173), *Περὶ Ἐνατενίσεως* (*De Contemplatione*) ἢ *Βενιαμὴν Μέγας* (*Benjamin Major*) 1V 23.

⁹³ Ἀγ. Βερνάρδος τοῦ Κλερβό (St. Bernard de Clairvaux, 1090 - 1153), *Περὶ Θεωρήσεως* (*De Consideratione*, σύντ. 1148) V ii 3.

⁹⁴ Ἰερὸς Αὐγουστίνος (St. [Aurelius] Augustinus, 354 - 430), *Περὶ Ἀντι-*

είσηγείται ὁ *Ματθαῖος*, ἐκεῖ ποὺ οἱ τρεῖς μαθητὲς πέφτουν καταγῆς μὲ τὸ πρόσωπο, ἀδυνατώντας νὰ διηγηθοῦν μετὰ τί συνέβη, σάμπως μὲ ἀμνησία.⁹⁰ Καὶ στὸν *Ἰεζεκιήλ* εἶναι γραμμένο: «εἶδον καὶ πίπτω ἐπὶ πρόσωπόν μου».⁹¹ Κι ἂν αὐτὰ στοὺς κακόπιστους δὲν ἀρκοῦν, ἄς διαβάσουν τὸν Ριχάρδο τοῦ Ἀγίου Βίκτορα στὸ βιβλίον *Περὶ Ἐνατενίσεως*.⁹² ἄς διαβάσουν τὸν Βερνάρδο στὸ βιβλίον *Περὶ Θεωρήσεως*.⁹³ ἄς διαβάσουν Αὐγουστίνον στὸ βιβλίον *Περὶ Ἀντιλήψεως Ψυχῆς*⁹⁴ — καὶ δὲ θὰ παραμείνουν ἀμετάπειστοι. Ἄν, τῶρα, ἐνάντια στὴν τόση ἐξυψωτικὴ ἔφεση, γιὰ τὸ ἀμάρτημα τοῦ ὀμιλοῦντος ὑλακτῆσουν, ἄς διαβάσουν τὸν *Δανιήλ*, ὅπου καὶ ὁ Ναβουχοδονόσορ ὀπτασιάστηκε ἀπὸ θεοῦ σημάδια κατὰ τῶν ἀμαρτωλῶν, μὰ κατόπιν τὰ ξέχασε.⁹⁵ Διότι Ἐκεῖνος ποὺ «τὸν ἥλιον αὐτοῦ ἀνατέλλει ἐπὶ πονηροὺς καὶ ἀγαθοὺς καὶ βρέχει ἐπὶ δικαίους καὶ ἀδίκους»,⁹⁶ ἄλλοτε οἰκτιρμόνως πρὸς μεταστροφή, ἄλλοτε αὐστηρῶς πρὸς τιμωρία, περισσότερο ἢ λιγότερο, κατὰ βούληση, τὴ δόξα Του σὲ κάποιους, ἀνάλογα μὲ τὸ πόσο ἄσχημα ζοῦν, ἐκδηλώνει.

[29] Εἶδε λοιπὸν, καταπῶς λέγει, πράγματα «ποῦ δὲν ξέρει μήτε μπορεῖ νὰ πεῖ κανεὶς ἐπιστρέφοντας». Ἄς σημειωθεῖ προσεχτικὰ ὅτι λέγει «δὲν ξέρει μήτε μπορεῖ»: δὲν ξέρει καθότι ἀμνήμων, δὲν μπορεῖ καθότι, κι ἂν τὰ θυμόταν καὶ συγκατοῦσε τὸ περιεχόμενο, τὰ λόγια ὡστόσο τοῦ βγαίνουν δύσκολα. Κι ἀλήθεια, πολλὰ βλέπουμε μὲ τὸ νοῦ ποῦ τὰ γλωσσικά τους ἀντίστοιχα μᾶς λείπουν· πράγμα ποῦ λαμπρὰ ὁ Πλάτων ἀποδίδει στὰ βιβλία του υἰοθετώντας μεταφορικὸ λόγο, ἐπειδὴ πολλὰ μὲ τὸ φῶς τῆς διάνοιάς του βλέπει ποῦ σὲ ἀρμόζοντα λόγο ἀδυνατεῖ νὰ ἐκφράσει.

λήψεως Ψυχῆς (*De Quintitate Animæ*) XX XIII 76.

⁹⁵ *Δανιήλ* Β' 3.

⁹⁶ Κατὰ Ματθαῖον Ε' 45.

[30] ⁸⁵Postea dicit se dicturum illa quæ de regno celesti retinere potuit; et hoc dicit esse materiam sui operis; quæ qualia sint et quanta, in parte executiva patebit.

[31] ⁸⁶Deinde quum dicit: «O bone Apollo...» etc., facit invocationem suam. Et dividitur ista pars in partes duas: in prima invocando petit; in secunda suadet Apollini petitionem factam, remunerationem quandam prenuntians; et incipit secunda pars ibi: «O divina virtus». ⁸⁷Prima pars dividitur in partes duas: in prima petit divinum auxilium; in secunda tangit necessitatem suæ petitionis, quod est iustificare ipsam, ibi: «Hucusque alterum iugum Parnassi...» etc.

[32] ⁸⁸Hæc est sententia secunde partis prologi in generali. In speciali vero non exponam ad presens; urget enim me rei familiaris angustia, ut hæc et alia utilia rei publice derelinquere oporteat. Sed spero de Magnificentia vestra, ut alias habeatur procedendi ad utilem expositionem facultas.

[33] ⁸⁹In parte vero executiva, quæ fuit divisa contra totum prologum, nec dividendo nec sententiando quicquam dicitur ad presens, nisi hoc, quod ubique proceditur ascendendo de celo in celum, et recitatur de animabus beatissimis in quolibet

⁹⁷ Παρ. Ι 10-12 — βλ. Ἐπίμετρο. ⁹⁸ Ὁ.π. Ι 13-36.

⁹⁹ Αὐτὴ ἡ ἀπροκάλυπτη ἐξομολόγησις τοῦ κειμένου σέρνει πίσω τῆς μιᾶς πλούσιας φιλολογίας αἰφνιδισμῶν, δυσπιστίας, θορύβου, ἀκόμα καὶ ἀγανάκτησης, μπροστὰ στὴν αὐτοταπείνωσι καὶ τὸν αἰτηματικὸ τόνου τοῦ ἀγέρωχου ποιητῆ, καὶ δὲν ἀποκλείεται νὰ εἶναι τοῦτος ὁ βαθύτερος λόγος ποὺ ἡ ἐπιστολὴ ἐγίνε ἀντικείμενο ὑποψίας. Κι ἐντούτοις, ἡ συναίσθησις τῆς σπουδαιότητος ἔργων καὶ στοχασμῶν τοῦ γράφοντος «γὰ τὰ δημόσια πράγματα» βεβαιώνει γὰ τὸ ἱστορικὸ πρόσωπο ποὺ ἀντιμετώπιζε γνωστούς ἀνὰ τὴ χερσόνησο κατατρεγμούς μὲ τὴν παροιμιώδη του αὐτοπεποίθησι.

[30] Ὑστερα, λέει, θὰ πεῖ ἐκεῖνα ἀπὸ τὸ βασιλεῖο τῶν οὐρανῶν ποὺ μπόρεσε νὰ συγκρατήσῃ, κι αὐτὸ λέγει πὼς θὰ ἴναι τὸ περιεχόμενο τοῦ ἔργου του· καὶ πὼς ἡ ποιότητα καὶ ἡ ἔκτασή τους θ' ἀναδειχτοῦν στὴν πορεία τῆς ἀνάγνωσις.⁹⁷

[31] Ὅταν, στὴ συνέχεια, λέγει «᾽ὦ καλὲ Ἀπόλλωνα...» κλπ., προβαίνει στὴν ἐπίκλησή του.⁹⁸ Καὶ διαιρεῖται τὸ μέρος αὐτὸ σὲ δύο ἐνότητες: στὴν πρώτη διατυπώνει τὴν ἐπίκλησή του· στὴ δεύτερη παρακινεῖ τὸν Ἀπόλλωνα νὰ ικανοποιήσῃ τὸ αἰτήμα του, κάποιαν ἀναταπόδοσι ὑποσχόμενος· καὶ ἄρχεται ἡ δεύτερη ἐνότητα ἔτσι: «᾽ὦ θεῖα ἀρετὴ». Ἡ πρώτη ἐνότητα διαιρεῖται σὲ δύο ὑποενότητες: στὴν πρώτη ζητεῖ τὴ θεῖα ἀρωγή· στὴν δεύτερη θίγει τὴν ἀναγκαιότητα τοῦ αἰτήματός του, ποὺ σημαίνει τὴ δικαιοσύνη του — κι ἄρχεται ἔτσι: «Ἴσαμε κεῖ ἡ μιὰ κορφή τοῦ Παρνασσῶ...» κλπ.

[32] Αὐτὸ εἶναι τὸ νόημα τοῦ δευτέρου μέρους τοῦ προλόγου σὲ γενικὲς γραμμές. Μὰ δὲ θὰ τὸ ἐξηγήσω ἀναλυτικότερα προσώρως· διότι ἐπιβαρύνομαι ἀπὸ δυσπραγία στὰ οἰκογενειακά μου, καὶ γι' αὐτὸ ὀφείλω τοῦτο κι ἄλλα χρήσιμα γὰ τὰ δημόσια πράγματα νὰ τὰ παραμερίσω. Πλὴν ὁμως ἐλπίζω ὅτι ἡ Μεγαλοσύνη σας σὲ ἄλλες περιστάσεις θὰ ἐπιτρέψῃ νὰ συνεχίσω τὴ χρήσιμη ἔκθεσι.⁹⁹

[33] Σχετικὰ, τώρα, μὲ τὸ μέρος τῆς ἀνάπτυξης, ποὺ ξεχωρίστηκε συνολικὰ ἀπὸ τὸν πρόλογο, μήτε γὰ τὴν ὑποδιαίρεσι μήτε γὰ τὸ νόμα του ὑπάρχει κάτι νὰ εἰπωθεῖ ἐπὶ τοῦ παρόντος, πέραν τούτου: ὅτι προάγεται ὀλικὰ μὲ τὴν ἀνάβασι ἀπὸ οὐρανὸ σὲ οὐρανὸ καὶ ὁ λόγος γὰ τὴς ἀπαντώμενες σὲ κάθε σφαῖρα μακάριες ψυχές. Κι ἐφόσον ἡ ἀληθινὴ ἐκείνη ὠραιότητα στὴ διαποτισμένη ἀπὸ τὴν ἀρ-

orbe. Et quia illa vera beatitudo in sentiendo veritatis principio consistit —ut patet per *Iohannem* ibi: «Hec est vita eterna, ut cognoscant te Deum verum...» etc., et per Boetium in tertio *De Consolatione* ibi: «Te cernere finis»—, inde est quod, ad ostendendum gloriam beatitudinis in illis animabus, ab eis tanquam videntibus omnem veritatem multa queruntur, quae magnam habent utilitatem et delectationem.⁹⁰ Et quia, invento principio seu primo, videlicet Deo, nichil est quod ulterius queratur, cum sit A et Ω, idest principium et finis, ut visio Iohannis designat, in ipso Deo terminatur tractatus, qui est benedictus in secula seculorum.

⁹⁰ Κατὰ Ἰωάννην ΙΖ' 3. ⁹¹ Βοήθιος, *ὁ.π.* ΙΙΙ ΙΙ 47 ix ε, στ. 27 — μτφρ. Ἀντώνης Σακελλαρίου, τ. 1. (Ἀθ.: ἐκδ. Πατάκη <Τὰ Μικρά / Λατίνοι Συγγραφεῖς, 5α>, 1997), σ. 131. ⁹² Ἀποκάλυψις Α' 8, ΚΑ' 6, ΚΒ' 13.

χή τῆς ἀλήθειας ὑπαρξῆ συνίσταται —ὅπως φανερώνεται καὶ διὰ στόματος Ἰωάννου, ὅπου λέγει: «αὕτη δέ ἐστὶν ἡ αἰώνιος ζωή, ἵνα γινώσκωσί σε τὸν μόνον ἀληθινὸν Θεόν...» κλπ.,¹⁰⁰ καὶ Βοηθίου, στὸ τρίτο ἀπὸ τὴν *Παραμυθία*, ὅπου λέγει: «νὰ Σ' ἀτενίσω εἶναι τὸ τέλος»—,¹⁰¹ προκύπτει ἐντεῦθεν ὅτι, γιὰ νὰ ἐκδηλωθεῖ ἡ δόξα τῆς ωραιότητος σ' ἐκεῖνες τὶς ψυχές, τίθενται αὐτές, μιᾶς κι ἀτενίζουν τὴν πάσα ἀλήθεια, ἐνώπιον πολλῶν ἄκρως τερπνῶν καὶ ὠφέλιμων. Κι ἐπειδὴ, ἔχοντας ἀφιχθεῖ στὴν πρωταρχὴ ἢ στὸ πρῶτο ὄν, ἤτοι στὸν Θεό, τίποτε ἄλλο παραπέρα δὲν ἔχουν ν' ἀναζητήσουν, ἐφόσον εἶναι Αὐτὸς Ἄλφα καὶ Ὠμέγα, δηλαδὴ ἀρχὴ καὶ τέλος, καταπῶς δηλώνει τὸ ὄραμα τοῦ Ἰωάννη,¹⁰² στὸν Θεὸ τὸν ἴδιο τερματίζεται ἡ πραγμάτευση, ὁ ὁποῖος εἶναι μακαρισμένος στὸν αἰῶνα τῶν αἰώνων.